

**Értelmisség – társadalom –
politika: 1968–2000**

Balatonföldvár
2001. április 20–22.

A 02 - 04114

Budapest 2002

Kiadja a Friedrich Ebert Alapítvány

Szerkesztők:
Dalos Rimma
Kiss Endre

ISBN 963 202 403 6

Készült az Akaprint Nyomdaipari Kft. gondozásában
Felelős vezető: Freier László

Tartalom

Lukács László Az értelmiség hivatása	7
Szántó Borisz Az értelmiség megfeleltetése és elmarasztalása	17
Valuch Tibor Az értelmiségi társadalom és az értelmiségi magatartásformák néhány jellegzetessége Magyarországon a közelmúltban	33
Veres András Kis magyar értelmiségtörténet	39
Kiss Endre 1968–1989–2000 (Az értelmiség az új baloldal és a neoliberalizmus között)	53

Előszó

A 2001 áprilisában Balatonföldváron megtartott hasonló című konferencia történetét nyújtjuk át az olvasónak. A kis könyv elkészülésének pillanatában, az elmúlt év eseményeire visszapillantva, változatlanul egyértelmű az értelmiség legújabb kori történetének meghatározó fontossága a társadalom, a gondolkodás összes lényeges kérdésfeltevése szempontjából.

A téma parttalanságával *általában* a kezdet kezdetétől fogva tisztában voltunk. Az elkészült tanulmányok olvasásakor azonban még inkább tudatosodhat mindenkiben e téma elvi és gyakorlati átfoghatatlansága. Érdekes lélektani tapasztalat, hogy a konferencia előadásai és a hozzájuk kapcsolódó mélyreható viták az érdeklődés és a megközelítés közelebbi rokonságának benyomását közvetítették, mint a végül elkészült tanulmányok. Az írások öt önálló, egységes koncepciót testesítenek meg. Mindez mutatja a téma terjedelmének és mélységeinek dimenzióit. Reméljük, az elemzés és a vita folytatódni fog.

Budapest, 2002. május

A Szerkesztők

Az értelmiség hivatása

A címben megadott kérdésre kétféleképpen lehet válaszolni. Egyrészt a filozófiai absztrakció általánosságában: milyen az az ember, aki a világra és önmagára reflektálva, növekvő tudatosságra törekedve szemléli a világot és saját életét? Másrészt viszont a konkrét helyhez és időhöz, társadalomhoz kötötten: mi az értelmiség társadalmi-politikai szerepe a mi sajátos, mai történelmi helyzetünkben? W. Lepenies írta 1992-ben: „Azt gondolom, hogy ma még inkább, mint bármikor a múltban, indokolt, hogy az értelmiség nyilvánosan gondolja át társadalmi szerepét.” (Lepenies 1992)

A második kérdésre aligha lehet kielégítő választ adni az első megválaszolása nélkül, az első válasz viszont csak a másodikkal együtt válik igazán foghatóvá.

Ki az értelmiségi?

Az „értelmiségi” sajátos újkori fogalom, a felvilágosodás nyomán alakul ki a múlt század végére és válik társadalmi kategóriává is. A definíció az eltérő nézőpontok szerint különbözhet aszerint, hogy szociológiai, antropológiai, etikai, kulturális vagy pedig intellektuális kategóriának tekintjük a fogalmat. Képzettsége szerint az egyetemi diplomást mondhatjuk értelmiséginek, a szakembert („professional”), aki sajátos intellektuális szaktudással rendelkezik. Végzett munkájuk alapján a szellemi foglalkozást űzőket. Beszélni szokás az „alkotó értelmiségről”, ide sorolva az írókat, tudósokat, filozófusokat, művészeket. Élet- és gondolkodásmódjuk szerint a humánus, a teljességre törekvő, igaz értékrend szerint élő, gondolkodó, művelt embereket mondhatjuk annak. Fasang Árpád meghatározása szerint: „A módszeresen figyelő, kérdező, kereső, rendszerező, értékelő, az igazságot kutató, s ha kell, azért szenvedést vállaló ember.” (Lásd in Lepenies 1992) A társadalomban betöltött szerepük alapján a szabad szellemű gondolkodókat tartják értelmiségieknek, akik függetlenek az osztály- és pártkötődésektől. Ahogy Karl Mannheim mondja: a társadalom szellemi elitjét, sajátos felelősségtudattal.

A felsorolt megközelítések közül is kitetszik, hogy elégtelen, sőt akár hamis megállapításokhoz jutunk, ha csak külső szempontok alapján közelítjük meg a fogalmat, tehát csupán szociológiai kategóriaként kezeljük. Hiszen ezek könnyen megragadható kategóriák ugyan, mégsem alkalmazhatók automatikusan, hiszen nem következik belőlük automatikusan az az élet- és a gondolkodásmód, az a tudatos és kritikus reflexió, amely az értelmiségi létnek szervez

része. Saját munkadefiníciónk tehát így hangoznék: az értelmiségi olyan független, kritikai szellem, aki alapvetően az igazsághoz, az értékhez igazodik, azt keresi és annak teremtő szolgálatára törekszik. Ezt nemcsak munkájában, tevékenységében, hanem gondolkodás- és életmódjában is megvalósítja, nem elszigetelt individuumként, hanem sajátos társadalmi és személyes felelősségtudattal. Egyetlen szóval: a művelt embert mondhatjuk értelmiséginek.

Kettős nézőpontunk: a felsőoktatás és a teológia

A címben feltett kérdésre a helyzetemből és életállapotomból adódó kettős nézőpontból próbálok válaszolni: a felsőoktatás és a teológia szempontjából. A felsőoktatás jelen állapota három kérdést vet föl az értelmiségi lét kapcsán.

Az első: közhely már annak emlegetése, hogy tudásalapú társadalom van kialakulóban. Kérdéses azonban, hogy ez így önmagában elégséges-e az értelmiségi definíciójához. Mit értünk tudáson? A sok információt felhalmozó ember értelmiségi-e? Aki egy lexikont bemagolt, az már értelmiségivé vált? Mi kell az értelmiségi léthez? Milyen tudások?

A második: a jelenleg folyamatban lévő felsőoktatási reform célja: a diplomások számát fölemelni az európai normára. Ennek különböző költség- és munkakímélő módokat kerültek kidolgozásra. Kérdés azonban, hogy ha a magyar lakosság 40 százaléka rendelkezik majd diplomával, ettől műveltebb lesz-e a magyar társadalom?

A harmadik kérdés a felsőoktatási reform egyik kulcsszava, az integráció veti föl. 1945 után a magyar egyetemeket – amelyek hagyományos klasszikus mintára szerveződtek, valódi universitások voltak – szovjet mintára szétدارították szakegyetemekre. Az integráció keretében ezeket most újra összevonják tudományegyetemékké. De vajon az intézmények integrációja el fogja-e érni azt, hogy valóban növekszik az általános műveltség szintje?

A másik sajátos nézőpontom a teológusé. Keresztény értelmiségiként szeretnék szólni, ami nyilván meghatározza világlátásomat.

Kereszténység és kultúra kezdetől sajátos szintézist alkotott, a fellépő válságok és feszültségek ellenére is. Ez a szintézis elsősorban az európai kultúrában mutatkozott meg és hozott gazdag eredményeket mindkettő javára.

Kereszténység és kultúra – ha tesszük a hit és az (igazságra épülő) tudás – három lehetséges változatban kapcsolódhat egymáshoz. Az egyik: a kettő kizárja egymást; a másik: a kettő segíti egymást; végül, hogy a kettő független egymástól, nincs közöttük kapcsolat.

Alapállásom az, hogy a kettő kölcsönösen rászorul egymásra és kiegészíti egymást. Egyásra találsz és összefogásuk napjainkban különösen is sürgetően jelentkező feladat.

Az újkori fejlődés

Amint már említettük, az újkori fejlődés hozta magával az értelmiséginek mint társadalmi kategóriának a kialakulását. Egyetlen ember gondolatvilágán és tevékenységén keresztül szeretném bemutatni a mai értelmiség egyik alapvető kérdését: John Henry Newman gondolatai alapján.

Az egyetemek a középkorban a szó klasszikus értelmében universitások voltak. Universitas scientiarum, docentium et alumnorum: egyetemessége a tudományoknak, a tanároknak és a hallgatóknak. Ez a három egyetemesség, ez a három közösség olyan sajátos szellemi műhelyt alkotott, amely a középkortól kezdve meghatározta Európa szellemi arculatát. Gondolkodásuk a filozófiára és a teológiára épült, a dedukcióra támaszkodott, bár az empiriát is fontosnak tartották. Aquinói Szent Tamás megfogalmazásában: omnis cognitio incipit a sensu.

Az újkorban ezt az egyetemességet váltja fel a természettudományos gondolkodás elindulása. Ennek egyik nagy úttörője Francis Bacon – Bacon lord, ahogy Newman nevezte az írásaiban –, aki a „kísérleti filozófia” bevezetésével tulajdonképpen arisztotelészi alapon állva támadja a régi egyetemi rendszert, főleg az arisztotelészi deduktív filozófiát. Az indukciót teszi meg az új tudomány alapulvételévé, a „novum organum”-ot, és síkra száll a tapasztalás, a kísérlet mellett. Esménye a kísérleti filozófián belül az alkalmazott tudomány, a laboratóriumok, a kutatóintézetek. Francis Bacon a természettudományos korszak előhírnökének tekinthetjük, még akkor is, ha egyáltalán túlbecsülte a módszert, és sem a tehetséget, sem a képzettséget nem tartotta fontosnak. A tudományok fejlődése szükségszerűvé tette a szakértelmiség kialakulását: a polihisztorok kora lejárt.

Newman: Az egyetem eszméje

Bacon nagy ellenlábasa a 19. században honfitársa, John Henry Newman, aki anglikán teológusként, oxfordi egyetemi tanárként lép át a katolikus egyházba. 1845-ben megbízást kap arra, hogy Dublinban alapítson egyetemet. Ekkor gondolkodik el azon – az oxfordi hagyományok mintájára –, hogyan is kell működnie egy egyetemnek. Nézetei látszólag nagyon korszerűtlenek: támadja Francis Bacon és John Locke-ot, másik honfitársát, és kifejti, hogy egyetemnek szerinte milyennek kell lennie. Gondolatai ma is tanulságosak, sőt, mintha ma még időszerűbbek volnának, mint annak idején.

Newman – mai szóhasználatával élve – az interdiszciplináris, komplex képzést tartja eszményének: az intellektus kiművelését. „Az egyetem feladata az, hogy közvetlen céljává az *intellektus kultúráját* tegye, vagyis, hogy az értelem nevelésével foglalkozzék.” Ahogyan a test tökéletessége az egészség, az erköl-

csi természetünk az erény, úgy van szükség intellektuális fejlettségre, tökéletességre. Newman nem talál megfelelő szót erre az értékre. Az ítélőerő, az ízlés, a jártasság inkább a művészetre utal. A bölcsesség túlságosan a viselkedéshez kötődik. A tudás és a tudomány szó inkább eszmékre vonatkozik, nem az intellektus állapotára, minőségére. Szellemi tágasságra, erőre, világosságra, filozófiára van szükségünk – mondja Newman. „A megfelelően nevelt intellektus nemcsak megismer, hanem közben gondolkodik is. A tények és események pusztá halmazát az értelem rugalmas erejével képes áttekinteni. Az ilyen értelem nem részrehajló, nem kirekesztő, nem fölényes, nem kétségbeeső, hanem mindig türelmes, összeszedett, fonságosan nyugalmas, mivel meglátja a véget minden kezdetben, az eredetet minden végben, a törvényt minden szakadásban, a korlátot minden késlekedésben; mindig tudja, hol áll, s hol vezet az ösvény az egyik ponttól a másikig.” „A nevelés által létrejövő tökéletes értelem minden dolgok tisztá, nyugodt, pontos víziója és áttekintése, amennyire a véges értelem erre képes. Csaknem profétikus a történelem ismerete révén; csaknem a vesébe látó az emberi természet ismerete révén; csaknem természetfölötti szeretet árad belőle, mivel szabad a kicsinyességektől és az előítéletektől; csaknem a hit nyugalmat birtokolja, mivel semmi sem hőkentti meg; csaknem a mennyei kontempláció szépségét és harmóniáját élvezzi, annyira bensőséges viszonyban van a dolgok rendjével és a szférák zenéjével.” (Newman 1996:366)

Newman az erre történő nevelést *liberal education*-nek nevezi. A „liberális” szót nem politikai kifejezésként használja, hanem a szó klasszikus értelmében, az *artes liberales*re utal, a szabad szellemi foglalkozásuakra. Ennek kell elsődlegesnek és irányítónak lennie – mondja, és a szaktudományos oktatásnak is ebből kell kiindulnia. Newman sikra száll az egyetem klasszikus *universitas* jellege mellett. Egyetlen képzési helyen kell együtt lennie az összes tudományoknak, a tanároknak és a diákoknak keresztül folyamatos személyes és szakmai érintkezésben egymással. Az így kiművelt emberfő lesz képes arra, hogy jó szaktudományos képzésben részesülve jó orvos, jó ügyvéd legyen; de ha csak jogásznak vagy orvosnak képezik, nem lesz képes arra, hogy a saját tudományának a helyét össze tudja mérni a többi tudományokkal, nem lesz képes a párbészetre a többi tudományokkal, és – mai szóval élve – szakbarbárá lesz.

Newman szerint a kiművelt értelem olyan világgal, szabadsággal és önbirtoklással rendelkezik, hogy átlátja az egyes tudományágak összefüggéseit, a saját szakterületét viszonyítani tudja a többiekhez, a társadalomhoz, az emberhez, a történelemhez. Egyetemes, szintetikus, integrációra, interdiszciplinaritásra, egészben látásra képes tudásra kell szert tenni az egyetemi képzés révén. A szolga és a gyerek nem tud összefüggésekről, a bölcs feltérképezte a mindenséget.

Newman nagyra tartja a különböző tudományokat: mindegyik táglja az ember értelmét. „Minden értelmet nyer. A műveltek mindenről véleményyt

alkotnak, számolnak az időkkel és korszakokkal, összehasonlítják a jelent a múlttal; a világ többé nem unalmas, monoton, hszontalan és reménytelen, hanem változó és bonyolult dráma.” „Amit befogadunk, azt megemésztjük előzetes gondolati állapotunkkal. Nem növekedhet a tudásunk, ha az élenk kerülő eszméket nem tudjuk egymással összehasonlítani és rendszerezni. Értelmünk növekszik és kitágul általuk, amikor nemcsak tanulunk, hanem a tanultakat hozzámérjük ahhoz, amit már tudtunk. A megvilágosodás nem az ismeretek pusztá összeadásából jön létre.”

Newman vitába száll John Locke nézeteivel is, aki fölösleges időlopásnak tartotta a klasszikusok megismerését, egyáltalán a klasszikus oxfordi módszert. „Az egyetemnek társadalmi hasznot kell hajtania, mondják.” „A liberális nevelés az intellektus kultúrája, s ha ez a kultúra önmagában jó, akkor válaszoltunk Locke kérdésére. Ha az egészséges test jó önmagában, miért nem jó az egészséges intellektus? És ha egy orvosi egyetem hasznos intézmény, mert a testi egészséggel törődik, miért nem az egy olyan egyetemi intézmény, amely egyszerűen az intellektus erejével és szépségével foglalkozik?”

A társadalomnak nemcsak szakemberekre van szüksége, hanem teljes értékű személyekre. „A társadalom mást is igényel minden egyes embertől, túl a foglalkozásbeli kötelességeinek teljesítésén.” „Az egyetem arra törekszik, hogy növelje a társadalom intellektuális szintjét, művelje a közvéleményt, tisztítsa a nemzeti ízlést, adjon igaz elveket a népszerű lelkesedésnek és szilárd célokat a nép vágyainak. Tegye tágassá és józanná a kor eszméit, segítse a politikai hatalom gyakorlását, formálja a magánéleti érintkezést. A nevelés tud embernek tiszta és tudatos képet adni a saját véleményeiről és ítéleteiről, kifejlesztetni bennük az igazságot, tud ésszerűt adni a gondolatok kifejtésére, erőt az érvelésre. Megtanít arra, hogy a dolgokat olyanak lássuk, amilyenek, hogy rátántsunk a lényegre, leleplezzük a szofizmatákat, félretegyük a lényegtelenet. Megmutatja, hogyan alkalmazkodhatunk másokhoz, hogyan helyezkedhetünk bele az ő gondolatvilágukba, hogyan juthatunk egyetértésre velük. Otthon van minden társadalomban, van közös alapja minden osztállyal. Tudja, mikor kell szólni és mikor hallgatni, képes beszélgetni, de másokra odafigyelni is. Kellemes társ és megbízható bajtárs. Tudja, mikor kell komolyan lenni és mikor tréfásnak.”

A magyar helyzet

A magyar történelemre tekintve szembeötlő, hogy a műveltségért elsősorban az írók harcoltak, Csokonaitól és Besenyeitől kezdve Kazinczyn át Ady Endréig. A 20. századból két példát tanulságos idéznünk.

Julien Benda könyve, *Az írástudók árulása* gyorsan megjelent Magyarországon is. Babits Mihály írt róla nagy értékelő tanulmányt *Az írástudók árulása*

címen. Hasonló gondolatokat fejt ki az *Ezüstkor*, a *Pajzs* és *dárdával*, a *Mit tehet az író a háború ellen?* című tanulmányában. „Az írástudók elhagyták a földi harcok fölött álló magasságukat, és lesszálltak a harcba, az életbe. Nem személyükkel, hanem doktrínájukkal....” Fontos szeretni a közösséget, amelybe tartozunk, „de jobban szeretni a közösséget, mint az erkölcsöt és az igazságot: ez a kérdés... A veszedelem ott kezdődik, amikor hibákat, sőt bűnöket elvileg érényekké avat, azon egyetlen kritérium alapján, hogy az ő hazájának hibái azok – s ilyenformán minden objektív erkölcs nyilvánvaló tagadását hirdeti, s ezt teszi nem naivul, hanem teljes tudatossággal, az írástudó felelős szószókeről.” (Babits Mihály 1998)

Németh László *A minőség forradalma* című könyvében fejt ki elgondolásait az értelmiség hivatásáról. Egy megtestült értelmiségi kultúrát lát maga előtt eszményként, amely az egész ember formálását-nevelését tűzi ki céljául. „Ma az értelmiség a Noé bárkája. S benne menti magát a Jövő nagy utópiája is: az osztályok valódi összeölelkezése – egy megtestült értelmiségi kultúrában.” „A szellem emberét éppen az jellemzi, hogy nem altítja el magában a teljesség szomját, s nem nyomhatja el az egész iránti *felelősség* érzetét.” ... „Műveltebb és műveltelebb, tehetséges és tehetségtelenebb emberek mindig lesznek, de ahogyan mindnyájan egy nyelvet beszélnek, elsajátíthatnak egy magasabb nyelvet is – a közös műveltséget –, mely természetüket is összebb hangolja, s gondolataikat kicserélhetővé teszi.” „A nevelők eszménye: a feljavított lelki vezetőréteg, az elit.” „A magyarság új életre lobbanását kívánjuk egy sorsához méltó magatartású új nemességgel.” (Németh László 1940)

Korunkban a szaktudományok meglökdültek, de elvesztették lábuk alól a talajt: „Záporoznak az ismeretek, (...) de nincs, ami a burjánzó anyagot össze-fűzze.” „Ki az igazi értelmiségi? A középosztályi embernek hivatala és fixuma van: az értelmiséginek munkája és hivatása. A középosztálynak az, hogy vannak nála nyomorultabbak, tekintély-büszkeség. Az értelmiséginek: lelkiismeret-furdalás és *felelősség*.” ... „Értelmiségi embernek én nem azt nevezem, aki valamiféle diplomát szerzett...”

A közelmúlt és a jelen

A proletárdiktatúrának, a munkás-paraszt hatalomnak egyik fő politikai célja az értelmiség behódoltatása vagy elpusztítása volt. A hivatalos ideológia szerint társadalomra (azaz: a fennálló politikai hatalomra) veszélyesek az önállóan gondolkodó emberek – csak az adott célra szakosodott „fejmunkásokra” van szükség. A közoktatás legfőbb célja nem a tárgyi ismeretek közlése volt, hanem a munkásosztály, a marxizmus-leninizmus diadalának bemutatása. Hadd idézzek csupán egyetlen, ma már komikusan ható, valójában az akkori világot szomorúan illusztráló példát. 1962-ben jelent meg az *Énektanítás*-ban Az

énekítő munkás című cikk arról, hogyan kell az énektanítást alakítani: „Az újjazda baromfiudvara is szerepet kap tanításunkban, az énektanításban. A kiscsirkék csipogása a nyolcad, a liba gágogása a félhang, és a szomszéd udvaráról áthallható a kulák jól meghízott disznójának rőfögése, ez az egész hang, mindez ideológiailag és zeneileg is jól feldolgozható ritmusréteg.”

Az értelmiség megoszlott: a nyílt szembeállástól a kollaborációig különböző utakat választottak, sajátos helyzetük, belső meggyőződésük szerint. A kultúra szorosan a marxizmus hegemoniája alá tartozott. A műszaki pályákon nagyobb volt a mozgáster, a humán tudományokkal sokkal szorosabb ellenőrzés alatt tartotta a hatalom. A kilencvenes években aztán az értelmiség egy részét elszívta a politika – és át is formálta: többségük elvesztette tágasságát, szabadságát.

Sajátos társadalmi keszonbetegség támadta meg a társadalmat ebben az időben. A változások előtt a közös elnyomás egyfajta szolidaritást teremtett. Ez most megszűnt. Nemcsak a politikai pártok alakultak meg, hanem megindult a pártoskodás: a társadalom, elsősorban talán éppen az értelmiség érdekcsoportokra, szekértáborokra szakadt szét. Hamarosan megmutatkozott, milyen árákat okoz az összefogás, a közös alkotómunka hiánya. A „közjó” elvesztette vezérlő szerepét, az egymással versengő, sőt egymás ellen harcoló egyéni és csoportérdek vették át az irányítást. A közéletben elvesztett a másik ember tisztelte, a közutalajdon és a magántulajdon megbecsülése, az üzleti tisztesség, a munkaerkölcs, egyre jobban terjed a durva, önző viselkedés, a másokat vagy a közjót szándékosan pusztító, brutális magatartás.

Tekintetbe kell vennünk azokat a nehézségeket is, amelyek az európai és a globális modernizációs folyamatot jellemzik. Fölvetődik a kérdés, vajon nem rossz pillanatban érkezünk-e be Európába 1990-ben. Tíz-húsz évvel korábban szerencsésebb európai pillanatban érkezhetünk volna, s könnyebb lett volna felkészülnünk a mai nehézségekre.

Nem voltunk fölkészülve a szabadságra, és olyan pillanatban érkezünk Európába, amikor az is gyökeres és egyre gyorsuló változások örvényébe került bele.

Az értékesztés nemcsak nálunk jellemző, hanem globális méreteket öltött. A második világháború végétől az atomkatasztrófa fenyegette az emberiséget. Ennek fenyegető réme lassan elhalványult – bár a veszély nem múlt el –, amikor az ökológiai katasztrófa lehetőségére figyelt föl az emberiség. Ennek veszélyét mind a mai napig sem vesszük igazán komolyan. Pedig már egy új, minden eddiginél pusztítóbb katasztrófa fenyeget bennünket. Nevezhetjük ezt antropo-katasztrófának: az emberkérpünk és az embert emberré tevő alapvető értékek váltak kérdésessé napjainkban.

A jövő kultúrája felé

Nem azért jött létre ez a tanácskozás, hogy rémekkel riogassuk egymást, vagy az ördögöt fessük korunk falára, hanem hogy kéréseljük-latolgassuk az értelmiség mai feladatait. Abból indultunk ki, hogy az ember elválaszthatatlan a kultúráról. A nagy kultúrkorzakokban a kultúra egyetemes:

- harmóniában van a természettel: felelősen használja azt;
- harmóniában van az emberi természettel, a személyel, hiszen a kultúrát teremtő ember legfontosabb alkotása: önmaga;
- átjárja az egész társadalmat, annak minden rétegét;
- nem zárul le az immanens világra, a földi életre, hanem nyitott a transzcendenciára: a kultuszban teljesedik be. A kultúra csak akkor virágozhat, ha az ember túlpillant saját lehetőségét, felismeri azok végességét, és kapcsolatot keres az Abszolúttal, a Szenttel.

Az első három feltételben valószínűleg mindnyájan egyetértünk. Megvilágításra, igazolásra legfőképpen a negyedik szorul. A tétel bizonyítása meghaladja előadásunk kereteit. Legfőképpen az európai kultúra történetére, forrásvidékére utalhatunk, hiszen az európaiság kettős gyökérből nőtt ki: a zsidó-keresztény hagyományból és a görög-római gondolkodásból. Világosan kirajzolhatóak a két kultúra közös értékei. Mindkettő alapértékként tiszteli az emberi személyt, annak méltóságát, és az ember célját a világ megismerésében, meghódításában, a világ fölötti uralomban, illetve a – maga módján igazságos – közösség megteremtésében határozza meg. A görögös látszólag nagyobb autonómiát szán az embernek, valójában azonban a kereszténység teszi magasabbra a mércét. Már az Őszövetség Isten képmásának nevezi az embert, az Őszövetség pedig ezt megteheti azzal, hogy „úgy szerette Isten a világot, hogy egyszerűen Fiát adta érte”. Az Őszövetség ennek nyomán más perspektívában látja az emberéletet is: arról a meggyőződésről tesz tanúságot, hogy az ember élete nem zárul le a halállal, hanem folytatódik a feltámadásban, és beteljesül a szeretetben.

Ez a hit azonban nem elfordít a földi élettől, hanem éppen arra serkent, hogy minél aktívabban vegyünk részt sorsunk jobbításában. A II. Vatikáni zsinat (1962–1965) egyértelműen állást foglal amellett, hogy az egyháznak Isten által küldetéséhez tartozik az emberiség szolgálata. A *Gaudium et Spes* című konstitúció felsorolja a mai kultúra néhány nagy kérdését:

„Mi a teendő, hogy a kultúrák növekvő kapcsolata – melynek a különböző csoportok és nemzetek közötti igaz és gyümölcsöző dialógusra kellene vezetnie – meg ne zavarja a közösségek életét, föl ne forgassa az ósok bölcsességét, s ne veszélyeztesse a népek jellegzetességeit?

Hogyan lehet támogatni az új kultúra dinamizmusát és terjeszkedését anélkül, hogy a hagyományos örökség iránti hűség el ne vesszen? Különösen éget ez a kérdés ott, ahol a természettudományok és a technika ha-

talmas előretöréséből keletkezett kultúrát a különféle hagyományú klasszikus tanulmányokból táplálkozó szellemi műveltséggel kell összhangba hozni.

Hogyan lehet a tudományok oly gyors és fokozódó szakosodását összhangba hozni a szintetizálókész igényével, s megőrizni az emberekben a kontempláció és csodálkozás bölcsességre vezető képességeit?

Mi a teendő, hogy az emberek világszerte valamennyien részesüljenek a kultúra kincseiből, miközben a képzettség értelmiségi réteg műveltsége egyre elvontabb és bonyolultabb lesz? (...)

Mindezen ellentmondások közepette az emberi kultúrát ma úgy kell fejleszteni, hogy a teljes emberi személyt harmonikusnak művelje, és segítse az embereket feladataikban, amelyeknek betöltésére valamennyien, főként pedig a keresztények hivatottak, testvérként az egy emberi családban” (*Gaudium et Spes* 1967:56. pont).

„Mivel napjainkban már megnyílt a lehetősége annak, hogy az emberek nagy tömegeit kiszabadítsák a tudatlanság nyomorúságából, a legkorzerűbb feladat – főként a keresztények számára –, hogy mindenki erőteljesen együttműködjék annak érdekében, hogy gazdasági és politikai, nemzeti és nemzetközi téren egyaránt olyan alapvető döntéseket hozzanak, amelyek mindenütt és mindenki számára elismerik és érvényesítik a személy méltóságának megfelelő jogot a kultúrához minden faji, nemi, nemzetiségi, vallási vagy a társadalmi megkülönböztetés nélkül. Ezért gondoskodni kell arról, hogy mindenki kielégítő mértékben hozzájusson a kultúra, elsősorban az úgynevezett alap-kultúra javaihoz, nehogy az írástudatlanság és a felelős öntevékenység hiánya nagyon sok embert megakadályozzon a közjóhoz való igazán emberi hozzájárulásban” (Ugyanott: 60. pont).

II. János Pál pápa 1991. évi magyarországi látogatásakor külön találkozott a kultúra és a tudomány képviselőivel, és a zsinat szellemében köszöntötte őket. (II. János Pál pápa magyarországi látogatása 1991:20. old.)

Az idézetek sorát – és az előadást is – lezárva hadd hivatkozzam arra a két íróra, akiket korábban idéztünk: Babits Mihályra és Németh Lászlóra.

Babits *A tömeg és a nemzet* című tanulmányában így írt: „A magyarság keresztény szelleme... adta az európai Magyarország erkölcsi erejét és élettelenségét a művelt népek között. Ennek a szellemnek kivirágzása volt a 19. század magyar liberalizmusa. A legistább keresztényi érzés sugallta: az emberekzeret és az emberi lélek szabadságának tisztelete” (Babits Mihály 1998).

„Az embernek van üdvössége, amelyet eljuthat vagy megőrizhet, s ha az üdvösség gazdájának nevet is illik adni, van Istene, akiért ebben a világban verekszik és helytáll – egy nagyobb érdekért, sokszor a maga közvetlen érdeke ellenében is. Meggyőződésem, hogy aki a magyar antinómiák által ránk diktált harcot vállalja és állja, akár vallásosnak mondja magát, akár nem, csak valóságos ember lehet... A mozgalom, amely ezekkel az antinómiákkal megbirkózik, akárminek nevezi is magát, lényege szerint csak az egész lélekre apelláló, az

egész életet átalakító vallásos mozgalom lehet, mely ha magyar nehézségekkel küzd is, egy általános megújítással akarja felülmúlni őket, s magyar eredményei ellenére is teljes emberi" írta Németh László *A magyar élet antinómiái* című munkájában. (Németh 1940).

Pilinszky János egy „evangéliumi esztétika” lehetőségét veti föl írásaiban. Az ő szavát kölcsönözve egy „evangéliumi kultúra” építésében jelölhetnénk meg a keresztény értelmiségi feladatát. Olyan kultúra ez, amely a szó eredeti értelmében katolikus, azaz egyetemes: az egész emberiség fejlődését szolgálja.

Hivatkozások

Babits Mihály bibliográfia 1998. XX. századi magyar írók bibliográfiái. Magyar Irodalmi Múzeum (Petőfi Irodalmi Múzeum) bibliográfiai füzetek. (Összeállította: Stauder Mária és Varga Katalin) Budapest

Julien Benda 1997. *Az írástudók árulása* Babits Mihály tanulmányával. (Fordította és a bevezetést írta: Rónai Mihály András) Fekete Sas, Budapest

Enektanítás 1958–1962. Tankönyvkiadó, Budapest

Gaudium et Spes 1967. Lelkipásztori konstitúció. II. Vatikáni Zsinat. In: *Az Egyház a mai világban.* (Fordította: Wöllner Ferenc) Róma

II. János Pál pápa magyarországi látogatása: 1991. augusztus 16–20. (A Szentatya beszédeinek magyar nyelvű fordítása.) Magyar Katolikus Püspöki Kar, Sajtóiroda, Budapest

W. Lepenies 1992. *Aufstieg und Fall der Intellektuellen in Europa.* Frankfurt

Németh László 1940. *A minőség forradalma.* Magyar Élet Kiadó, Budapest (1. köt. Európa, 2. köt. Új enciklopédia felé, 3. köt. Magyar szellem (témája: A magyar élet antinómiái), 4. köt. Mozgalom.)

J. H. Newman 1996. *The Idea of an University.* Frank M. Turner. Yale Univ. Press, New Haven–London

Szántó Borisz

Az értelmiség megfeleltetése és elmarasztalása

Aki az 1989. évi politikai fordulat előtt értelmiséginek vallotta magát és nem tett téttlenségi fogadalmat (röviden a „kádári” értelmiség), az – egyes kompetensnek számító vélemények szerint – nemigen képes megfelelni a mai követelményeknek.

Nem tudok arról, hogy az értelmiség valaha is a történelem folyamán megfelelt volna a társadalom nevében fellépő politikusok, tisztviselők, politológusok, szociológusok, filozófusok elvárásainak, vagy akár más értelmiségiek által megfogalmazott követelményeknek, és nem marasztalták volna el valahogy ilyenkor: ha már ennyire okos, miért nem szőtt idejében. Általában azzal volt szokás mindig is vádolni az értelmiséget, hogy – noha ismeretekkel és diplomákkal is bír, társadalmi szerepet is játszik, és figyelnek is a szavára – individualizált, szétesett, nem érzi kellően át a társadalmi felelősségét, arra is képtelen, hogy egységes normákat állítson fel önmaga számára, a maga körében sem képes egységes véleményre jutni, és nemcsak a belső kohézió, de az egyszerű emberi szolidaritás is hiányzik belőle. Sőt irigy, gyakran sértett, örökös vesztesnek érzi magát, folytonos ellenzékiességében elbutul, elvetlenül álhíreket terjeszt, áruló, oportunista, kishitű, elfogult, becsmérlő.

A definícióról

Minden kétséget kizáróan a kérdéskör igényesebb megközelítése nem nélkülözheti az „értelmiség”, és ennél fogva az „értelem” gondosabb körülírását, a fogalmak elfogadható definícióját. Más különben csak parttalan fecsegéshez vagy a kezelhetőség végett kiereszkolt dobozolásához jutnánk. Könnyű volt H. G. Wells világhírű írónak, a nemzetközi Pen Club egykori elnökének (aki – megjegyzem – a középiskoláját sem fejezte be) „egyetemes gondolkodással bíró művelt lakosságról” beszélnie, hisz’ ezzel jóllehet világossá tette azt, hogy a lényeg az „egyetemes gondolkodásban” és a „műveltségben” van, ennek mérhetőségét akkor még senki sem kérte rajta számon. Manapság azonban ezzel a definícióval felszerelve egyik tudomány szakág sem tud mit kezdeni az értelmiséggel, ha nem csinálhat belőle operacionálizálható lakosságghányadot. Igen sokan a diplomához, többen az erkölcsi, jogi, politikai, kulturális, történeti értékek alkotásához kötik e fogalmat, és értékteremtőnek, de legalábbis érték képviselőnek titulálják az értelmiséget.

Megjegyzem, gazdasági, vagyis főképpen pénzbeli értékhez annyiban van köze az értelmiségnek, amennyiben gazdaságilag realizálható szellemi munkát végzőkből, értelmiségi szakértői foglalkozást hivatászerűen elvégzőkből áll, s ha emellé feltételezzük, hogy a létrehozott érték mindig az elvégzett munka mennyiségének függvénye. Ma, amikor a jövőendő termék önköltsége 75 százalékában a kutatás és fejlesztés szakaszában már kiadódik, ez talán el is hihető, ha eltekintünk attól, hogy mérnök-napokban vagy tudós-órában mérjük a munka mennyiségét. A kutatás semmiképpen sem mennyiségi mutató, noha előszeretettel méri a GDP százalékában; minőségi különbséget, technológiai előnyt eredményez, amelyre lehet törekedni, de nem lehet megkövetelni vagy megrendelni.

Az értelmiség ezért sem tekinthető valamiféle termelőerőnek, a szó közgazdasági értelmében. Ráadásul mindig is kilógott mind a munkamegosztásra, mind pedig a tulajdonviszonyokra alapozott társadalomtipológiáiból: csökönyösen nem veszed jelentőségét, csökönyösen nem veszed a munkamegosztásban; notóriusan nem elégít ki valós társadalmi szükségleteket (volt idő, hogy emiatt parazitának is tekintették); nem birtokol, vagy nem jellemző rá, hogy birtokoljon termelési eszközt, hanem legtöbbször jóformán semmit sem birtokol; nem tartozik egyetlen tisztségese társadalmi osztályhoz sem, sőt deklaráltnan nem is akar tartozni sehol se. (A munkamegosztás immár több mint kétszáz éve túlzottan is megszokott logikája szerint értelmiségnek talán inkább az a maradvány tekinthető, amely nem sorolható egyik jól meghatározott osztályhoz sem).

Hagyományos értelmezésében az értelmiség nem más, mint az intellektus, a szellemi tevékenységet előnyben részesítő, a tudás magasabb vagy absztrakt formáit nagyra becsülő egyének össze nem függő sokasága. Értelmiségi az a személy, aki inkább észbeli, semmint érzelmi döntéshozatalra hajlamos; aki többre tartja a szellemi erényt és az intellektuális kihívást, semmint a pozíciót vagy az anyagi nyereséget; aki rendelkezik a megértés, tanulás, érvelés, formalizálás és kifejtés képességével; aki ki tudja és ki is akarja fejezni a gondolatait; aki fogékony a tények, a viszonylagosság és főleg az igazság iránt; aki az igazság kiderítését tekinti lényegnek; aki szellemileg éber és gyors felfogású (The Merriam-Webster Dictionary 1974). Széles körben elfogadott és megszokott, hogy a kulturális, társadalmi és politikai elit, valamint az értelmiség közé egyenlőséget tegyenek (a Webster is ezt teszi), holott az értelmiségi semmiképp nem tartja magát elitnek, vagy – ha igen – akkor már nem értelmiségi. Véleményem szerint, egyszerűbben szólva, értelmiségi az, akinek pallérozott intellektusa van, és a szellemileg magasabb igazságok megismerésére törekszik. Az általa tételezett vagy megismert igazság vonatkozásában semmiképp megalkuvásra nem hajlandó. Az igazság fogalmához kapcsoló kritériumai szerint mer kételkedni, kritizálni és ellentmondani. Az igazság megismerése, a szellemi kihívások és az intellektuális értékek határoz-

zák meg élet- és gondolkodásmódját, felelősségtudatát (mert, ha valóban értelmiségi, igenis van felelősségtudata), kritikai érzékét, humorát, kulturális és egyéb érdeklődését. Éppen az igazságérzete szüli a legtöbb értelmiségi küldetéstudatát.

Attól tartok, mind a negatív, mind pedig a pozitív vonásai nem kizárólag az értelmiséginek, hanem az *embernek* a sajátjai. Ugyanis éppenséggel az *ember* hordozza magában – mint jellemző univerzális ellenpárokat – az alkotást és a hibát, a tudást és az ostobaságot, a lényeg megismerését és a teljes szellemi sötétséget, az igazságot és a tévelygést, a meghátrálás tagadását és a beletörődést, az altruista odaadást és a gonosz károkozást. Az értelmiségi sem kivétel a negatívumok alól; talán csak kevésbé, helyesebben mondva ritkábban jellemzőek mindezek rá. Talán azért, mert javarást mentális életformát folytat, sajátja a kognitív tevékenység, gondolataival a világot is átöleli. Gondolkodni viszont csakis egymagában, segítség nélkül lehet leginkább.

Az értelmiség fogalmát talán szociológiailag kellene megfogni, de ehhez fel kell tételezni, hogy egységes és meghatározott társadalmi-pszichikai-kulturális-politikai jellemzőkkel bír. Amennyiben sikerülne egy egységes konglomerátumnak (csoportnak, rétegnek) tekintenünk, számon lehetne kérni tőle az egyöntetű és társadalmilag elfogadható (de főleg közérthető) viselkedést is, valamint rá is lehetne szorítani, hogy feleljen meg bizonyos meghatározott elvárásoknak, a vele szemben kívülről megfogalmazott óhajoknak. A megfelelés kívülről támasztott követelménye viszont elvben sem egyeztethető össze az értelmiségi léttel.

Közgazdasági értelemben még ellentmondásosabb az értelmiség mibenléte, hiszen elvben sem lenne szabad nettó fogyasztónak, nemritkán mások munkáján élősdinek tekinteni az értelmiséget, mert – úgymond – nem járul hozzá kimutathatóan a GDP-hez. Míg ilyenformán egyik kezünkkel megrendszabályozzuk, másik kezünkkel egyidejűleg kitöltjük számára az igazolást, hogy értéket teremt, értékeket képvisel, és értékkövetés tekintetében meghatározó módon befolyásolja a társadalom egyéb mit sem sejtő tagjait.

Politológiaiag általában a bűnbak szerepét osztják ki rá: miközben „a nemzet vezetése” lenne a funkciója, ezt előszeretettel elazsálja, sőt elárulja. Ráadásul a politológiai szerepeltetés magát az értelmiséget is megtéveszti, prostitúálja, önbüvöletbe taszítja, szereplési vágyát ébreszt benne, a néptribün áruházába öltözteti, átpolitizálja.

Az értelmiség szakmai megítélése talán a legkorrektebb. Igaz, valaki lehet tanár, orvos, mérnök, közgazdász vagy jogász, de nem kap diplomát arról, hogy őt értelmiségivé avatták. Viszont joggal elvárják tőle, hogy szakmájában maximális szaktudásra tegyen szert, szerezen magának „nevet”, feleljen meg meghatározott paramétereknek, legyen kellő kommunikációkészsége, és természetesen általános tájékozottsága. Legfőképpen pedig rendelkezzen problémálató és problémamegoldó képességgel. Ezt a fajta megfelelést minden

valamirevaló szakma magától értetődő módon meghirdeti és szigorúan gyakorolja is.

Az innovatív intelligencia és a kognitív tevékenység

Az értelmiségre általában jellemző problémalátás és problémamegoldás specifikus esetének kell tekintenünk az innovációt, az új létrehozását, a rutin gyökeres megváltoztatását. Az innovatív intelligenciát ugyanis nem a mindenkori általános értékrend, hanem az ember saját belső pszichikai irányultsága készíti alkotásra, az új, addig ismeretlen és társadalmi elfogadatlansára tulajdonképpen még váró érték létrehozására. Az innovatív egyénnek magának kell utat törnie a társadalmi értékrendek meredek vashegyein át. Az új értékeket előállító önfejlesztő innovatív képesség a nyugati országokban is úgy fejlődhetett ki, hogy árval szemben volt kénytelen érvényesülni. A 20. század második felében az innováció ott vált a gazdasági teljesítmény meghatározó tényezőjévé, ott nőtt ki magát igazán valóságos iparrá, ahol védő, serkentő támogatásra, hozzáértő menedzseri támaszra és megéljenző légkörre talált.

A 21. század elejére a katonai és technológiai rivalizálással, valamint a felfokozott technológiai és gazdasági előnyserzési hajszával az abszurdumig felpörgetett innováció, a felgyülemlett roppant intellektuális erő megtette a magáét: kiszakította az érték fogalmát a megszokott érzelmi szférából, és áthelyezte azt a kognitív szférába. Az új érték kihozatalát immár nem a tudat tetszik-nem tetszik hozzáállás, hanem a hideg számítás, a stratégiai törekvés, valamint a menedzseri szaktudás határozza meg. Az innováció jóformán öncélúvá vált. A globalizáció folyamata is az ilyen stratégiai törekvések következménye. Úgy tűnhet először, hogy ez az értelmiség diadala a tudatos haladást ellenzők, a hideg ész ellen érzelmi alapon fellépők felett. Ámde éppen az értelmiség képviselői azok, akik érzelmi alapon utasítják el a globalizációt, merényletnek kiáltják ki az egyébként objektív társadalmi-gazdasági folyamatokat, és elrejtőzni igyekeznek a nemzeti vagy helyi kultúrák szoknyája mögé.

A kognitív tevékenység nem terheli a fizikai környezetet; nem okoz közvetlen ökológiai kárt; kevesebb megkötéssel jár; nem láncozza az embert annyira a rutinhoz, mint a fizikai tevékenység; az ember jobban megengedheti magának, hogy félretegye a lényegtelen, és kihámozza a lényeges, mint az elvárásoknak (kifejezésként is milyen visszatartó szó!) eleget tenni köteles vagynál. A kognitív tevékenység és vele a mentális életforma, az úgynevezett kognitív kultúra napjainkra – minden előző méreteket és arányokat felülülva, minden előzőtől meredeken eltérő módon – széleskörűen, mondhatnám tömegesen nyilvánul meg a társadalomban. A gondolkodás természete mindig is szubjektív és részrehajló volt, de segítségével az ember, vagyis lényegében az értelmiség mégis új tevékenységi „dimenziót” nyitott a maga számára. A kogni-

tív tevékenység szférája napjainkra óriási méretűre nőtt, és voltaképpen a szemünk láttára domináló tevékenységi formává kezd válni. A mentális életforma egyéni kivételesből társadalmivá alakul át. Igaz, a kognitív kultúra, mint minden kultúrávaltozat lemasolja a társadalom teljes kultúráját, annak sötét bugyraival együtt. Megismertük a mentális bűnözést és perverzítást, a magas képzettséget kívánó intellektuális bűncselekményeket, a tudományos igényességgel és legmodernebb számítógépes hálózattal megszervezett maffiát, de legfőképpen a szellemi igénytelenséget. A szellemi kukázás, a cél- és értelem nélküli web-szörfözés, illetve az üres fecsegés (chat) világszerte a monitor képernyőjéhez ragasztotta az emberek millióit. Igaz, ugyanakkor nőtt az általános informáltság, és elkepesztően rövid időre zsugorodott az információ célirányos akvizíciójának időszükséglete, a person-to-person kommunikáció, a probléma behatárolása, és – ami a lényeg – a probléma akár globális távolságokat áthidaló megoldása.

Azzal, hogy a kognitív tevékenység egyre inkább általánossá válik, az értelmiség elveszti azt az egyedüli jellegzetességét, hogy ne mondjam privilégiumát, amely – szerinte – valójában minden más embertől megkülönböztette. A gondolkodás az a képességünk, amellyel akár az univerzum egészét is leképezhetjük az agyunkban, és tetszés szerint átválthatjuk, variációinkat virtuális valóságként kezelhetjük. S e képesség realizálása hobbiból és különkedésből domináló társadalmi tevékenységgé lépett elő, és egyre terebélyesedő virtuális világot hozott létre. A gondolkodás a valóság virtuálissá változtatásával és fogalmakkal láttaja velünk a dolgokat, de tetteinkhez is kísérleti terepet teremt, mielőtt még ötleteink kemény és visszavonhatatlan környezeti következményekkel járó realizálására sort kerítenénk. Mondhatnám, gondolkodással kimélő előstrukturáltál hajthatunk végre a tévedés elkerülése végett és az egyre terebélyesedő hibaszázalék csökkentése érdekében. A variációk összegyűjtése, mérlegelése, szűrése és összhangba hozatala más cselekményekkel, a szakszerű beavatkozásra való felkészülés – ez a gondolkodás funkcionális feladata. A gondolkodásnak onmagában is sajátos beavatkozásjellege van. Saját intellektusunkat ehhez mintegy szellemi laboratóriumként is igénybe vesszük, ha már úgyis mindenféle hasznosnak és haszontalannak a tárolására alkalmazzuk.

A kognitív tevékenység nélkülözhetetlen mozzanata, de mára tudományos iskolává lépett elő a mentális percepciótól függő jelenségkép lényegi koncepcióra való zsugorítása, az absztrakció, valamint annak kifejezése is a hozzá kapcsolódó szimbólumokkal. Absztrakcióval azonban sajnos ismét csak óhatatlanul elhanyagoljuk a totalitást jelző igazság tetemes részét (Whitehead 1966:138). Viszont képesek vagyunk úgy modellezni a jelenség lényegét (azaz annak számunkra fontos, kiragadott magvát), hogy újabb modellekhez jussunk a formális logika szabályai szerint. Ez azonban a mentális percepciónk alapjául szolgáló modell tudati megváltoztatását

igényli, majd – ha már megszoktuk – teszi azt és annak szimbolikáját a továbbiakban nélkülözhetelenné.

A kognitív tevékenység a látásmódukat, a dolgok felfogását is megváltoztatja. Rudolf Steiner – mérnök, igen eredeti gyógyítási, pedagógiai, mezőgazdasági módszerek kidolgozója, rendhagyó filozófus, és több mint 500 mű szerzője, de mindezek ellenére tudományon kívülinek tekintett gondolkodó és értelmiségi – közönséges vagy arisztotelészi tudatnak titulálja a külső benyomások, az anyagi valóság szerinti logikával bíró szubjektív látásmódot. Szerinte csakis „megváltozott tudattal” juthatunk „érzékelletti, nem anyagi”, vagyis javarészt kognitív észleléshez. Goethe a megismerés két forrását jelöli meg: az érzékieg észlelhetőt és a gondolkodással elérhető idea-összefüggések felismerését. A tapasztalat ilyenformán nem az egyetlen módja a világ megismerésének; a kogníció, ha elegendően magas szintet ér el, szintén megbízható alapot nyújthat ehhez. „Tudatos lényekként közvetlen módon vagyunk képesek „érzékelni” a dolgokat” (Penrose 1994:399). S nem a tapasztalat, hanem az elvont gondolkodás, a kognitív „látás képessége” szolgáltatja a teljesebb és a tapasztalhatónál megbízhatóbb képet a valóságról. „A gondolkodás egységbe foglalja a rajta kívüli világot, és választja el attól önmagát” (Steiner 1996:46).

A kognitív látás képességének feltételezése természetesen megegyezik annak tételezésével, hogy létezik az abszolút igazság, amelyhez mi mai intellektusunkkal legfeljebb aszimptotikusan közeledni próbálunk. Ezt már sokan megállapították. Már Plátón sem elsőként állt ki az abszolút igazság, s különösen az abszolút matematikai igazság mellett. „A matematika igazsága nem valamiféle ember csinálta formális rendszer szabályainak önhatalmú determináltságának köszönhető, hanem abszolút természetének... E platonikus felfogás felkarolása (a formalista felfogással ellentétben) fontos részét képezte Gödel elméleti munkásságát kiváltó okoknak” (Penrose 1994:418). A formalisták (D. Hilbert és mások) elszakítják a formát a tartalmától, formalizált axiomatikussal módszerrel élnek a matematikai bizonyítás területén. Amit az igazság tételezésével, így a matematikai igazság rendszerbe foglalásával is kognitív úton felépítünk, az olyan formalizmus, amely a világegyetem működése mögött álló törvényszerűségekre utal. Ami az értelmiséget a kognitív tevékenységet végzők mai tömegéből valóban kiválasztja és elkülöníti, az a formalizmus megértésére, feltérképezésére és alkalmazására való törekvés.

Formalizmusnak tekintem a dolgok rendjének kifejezhetőségét; a dolgok rendje ugyanis a kifejezhető, vagyis fölünk függetlenül is, önálló sajátos belső logikával, rendszerszerűséggel bír. A matematika, a logika és a predikció, a nyelv szintaxis- és szemantikaszabályai, az elméleti fogalmak és egyáltalán a fogalmi rend, ezen belül a hittételek és a filozófia, bizonyos fokig a gazdaságfilozófia, a hermeneutika, az esztétika, az algoritmusok, programok és függvények, a hierarchikus rend, a társadalmi mechanizmusok és szimbólumok rendje, de ennek művészeti ágai, így szerintem a művészetet igénylő

zene, színek, hangok, illatok, ízek, mozdulatok, szavak, formák és cselekmények összefüggő aránytartó egymásutánisága is a formalizmusnak megannyi példája, hajtása vagy vetülete. Ezeket a dinamikus láncolatokat és szöveket összességükben harmóniának hívjuk, és általában a formalizmus fajtája szerint választott szimbolikával fejezzük ki. A harmónia a világmindenség egyik alapjellemzője; a szimbolika pedig a harmóniának az a tükré, amely bepillantást nyújt az univerzális törvényekbe és talán ezért gyönyörködött is. A dolgok rendjének ilyen közvetett kognitív megtapasztalása a formalizmus művelése által a mögöttes sejtethető egyetemleges összefüggések létének és hatásának bizonyítékaként is felfogható. Amennyiben a világmindenség híján lenne minden alapösszefüggésnek és csak a véletlenszerűség vezérelné (bár – lássuk be – az is egyfajta alapösszefüggés), nem működne egyetlenegy formalizmusunk sem. Minden formalizmus általunk nyer ugyan kifejezést, de az univerzális alapösszefüggések működetik; ha rengeteg torzítással is, de azokat tükrözi.

Nem nélkülözhetjük a formalizmust, ha mai eszünkkel meg akarjuk ismereni, és le akarjuk írni a valóságot. És különösen nem nélkülözhetjük, ha – a harmóniához igazodva – létrehozzuk a saját művi világunkat. A formalizmus nyújtotta segédeszközök nélkül nem tudnánk megalkotni sem társadalmunk technikai alapjait, sem magát a kulturált társadalmat. Ugyanakkor, a formalizmusnak ezen felsorolt példái annak is bizonyítékai sajnos, hogy minél „fejlettebb” egy intellektus, vagyis minél inkább magára záródik a visszacsatolások elburjánzásával, a megismerés és gondolkodás tevékenységében annál inkább rá van utalva a formalizmus különféle fajtáira. Úgy tűnhet, minél „fejlettebb” az ember, annál inkább – tisztelet a kivételnek – takarja el előle az egyetemleges összefüggésekre való közvetlen rálátást a saját intellektusa. És ezen a formalizmus segédprizmája sem segít.

Az intellektus jelviszacsatolással vagy kognitív látással jól-rosszul leképezi a világmindenséget, és mintegy belső világot alakít ki magában. Minden intellektus egy-egy belső világ, és minden belső világ a világmindenségnek és szabályszerűségeinek valós – bár nemegyszer igencsak torz – leképeződése. Minden intellektus ilyenformán ki kell, hogy alakítsa önmaga diszkrét formalizmusát, belső nyelvezetét, mondhatnám egyfajta belső mátrixot, amely a tudat számára a szabályszerűségeket rendezettségét érzeti és valamiképpen a rendelkezésére bocsátja. Az individuális formalizmusok az emberi társadalomban keresik és megtalálják az „egy nyelvet beszélők” társaságát; az egymáshoz hasonló diszkrét formalizmusok társadalmi formalizmusokká olvadnak. A társadalmi formalizmusok ott sejtethők minden társadalom sajátos szellemisége mögött; s végül ezek a társadalmi formalizmusok, a szellemiség képezi az „egy nyelvet beszélők”, az értelmiség jellegzetes összetartó erejét. Az egyén ösztönösen, vagyis racionális elemzőképességének részvétele nélkül igazodik el maga belső világában, tartja magát annak szabályszerűségeihez, de tehetőségével, adottságaival keresi is a magához illő szellemiség befogadó kebelét.

Azonban nem is oly ritkán elkerüli az ilyen közösségeket, esetleg magányos harcosként vállalja a kiközösítést, a távolságtartást és a szembenállást is. Az emberi társadalom megállíthatatlanul növekvő hibaszázalék-felhalmozása ugyanis legtöbb szellemiség vonatkozásában óhatatlanul olyannyira torzító hatású, hogy a valós kognitív látást már többnyire ellenségesen fogadja.

Bölcsnek számít ma is az, aki hallgat, vagy legalábbis nem mond ellent a többségi szellemiségnek. Bölcsek mondják az értelmiségit, ha magányos harcosként nem száll szembe a közösségi véleménnyel. Bölcseknek számít például Charles Darwin is, amikor kinyilatkozza, hogy „bebizonyítván az ember s vadak testi hasonlóságát, szinte felesleges elméjükkel törődni” (Darwin 1960:163). Pedig nagyon is jól tudta, hogy – ha valamivel – épp az elmével, s nem a testi hasonlóságokkal kell és érdemes törődnünk. Darwinnak ezt a megállapítását egyetértően idézi műve 453. oldalán a csillagász Carl Sagan. Bolcsen teszi ő is, mert a tétel elvetése Darwin evolúciós elméletének – ne adj’ isten – megkérdőjelezését is jelenthetné elvetve. Az pedig értelmiségi körökben manapság főben járó bűn lenne, a meg-nem-felelés vádját és a tudományos szalonokból való kiközösítést vonná esetleg maga után. Amde műve 511–512. oldalain ugyancsak Carl Sagan megállapítja, hogy „a Földön valaha is élt minden élőlénynél jobb képességekkel rendelkezünk az addig nem létező dolgok kitalálására és elkészítésére, ... az intelligencia az egyetlen megkülönböztető jegyünk” (Sagan 1995). Az innovatív intelligencia – úgy tűnik – itt is megdönti az évszázados tabukat.

Az individualista intellektus és a közösség

Az intelligencia tehát – így nevezzük a magasabb kognitív szintet elért intellektus működési képességét – nem azonosítható sem a tárolt információ volumenével, sem az ehhez koncepcionálisan tartozónak vélt agytérfoggalatt és annak súlyával (ennek ellenkezőjét állítja Jerison 1973:4–5), vagy akár az idegrendszer működésével. Ilyenformán, az intelligencia nem azonosítható természetesen az intelligenciateszték kitöltésének képességével sem, ha azok akárcsak elvben is kitöltetők az automaták által. A „mesterséges intelligencia” tehát inkább „mesterséges agy”-at jelent, semmint például az innovatív kreativitást és a vele járó ellentmondások kezelésének képességét.

Az intelligencia – Jean Piaget nézőpontja szerint – olyan egyensúlyi állapot, amelynek irányába a kognitív struktúrák az ember intellektuális fejlődésével tendálnak (Ginsburg et al. 1969:14). Az intelligencia ilyenformán a fejlettség magas szintjére jutott intellektus megkülönböztető jelzője; a magatartás szerény – egyébként állatokra is jellemző – megváltoztatásának képességén túl mutatózó absztrahálás és szimbólumokba kódolás képessége; az aktív megismeréssel és kognitív tevékenységgel párosuló mentális életforma; az akcióprogramsorok

stratégiai variálásának képessége és az ideálhoz tartás ereje; a gazdag tudásra épített problémakeresés, a cél kijelölése, az eredmény előrejelzése, megoldása, és nem utolsósorban helyes korrekciójának képessége; a kreativitás, de a vele járó konfliktusok előrelátása is. Főképpen pedig önmaga aktív fejlesztésének, a tudatos fejlődés és öntökéletesítés képességének megnyilvánulását tekinthetjük intelligenciának. Az intelligenciautakattal elszántan foglalkozó Nobel-díjas fizikussal, Brian Josephsonnal együtt megállapíthatjuk, hogy „az intelligencia olyan állapotok előidézésében manifesztálódik, amelyek létrejötte a priori rendkívül valószínűtlen. Ilyeténképpen, az intelligencia elvei egyetemesek” (Josephson, In: Nobel Prize Conversations 1985:98). Az innovatív intelligencia nem csupán az értelmiség, de a világegyetem szempontjából is elsődleges fontosságú. Sorsközségeken vagyunk tudniillik az univerzum egészével.

A jellegzetesen emberi kognitív tevékenység természetében egyéni ugyan, de társadalmi vákuum esetén aligha fejlődhet ki. A nyelv az a jelenség, amely az embert gondolkodása révén közvetlenül kapcsolja össze a világ fogalmi rendjével, de ugyancsak a nyelv az, amely sorsközségségbe fűzi őt az embertársával, és megműsítja a társadalmi vákuum kialakulását. A nyelv a társadalmi funkcionálás feltétele, az értelmiségi lét alapeleme, a visszacsatolás társadalmi módja és terepe, az információ akvizíciójának és gerjesztésének eszköze, hordozója az eredménye, s – mint ilyen – a nyelv maga is az emberrel szervesen összenőtt, vele szakadatlanul változó formalizmus.

A nyelvről sokan vélték és vélik ma is azt, hogy a kommunikáció eszköze, mely a túlélésre törekvő kezdetleges emberi közösségekben védekezés-képpen alakult ki; egy kódrendszer, mely kódolást és megfejtést igényel; cselekvéseink módja és területe; stratégiai céljainknak megfelelő következtetések levonásának módja; a közös tudás alapja és hordozója, de főképpen az értesítés, a figyelmeztetés, a gondolatébresztés és a befolyásolás eszköze. A túlélési kényszerre utaló naiv, sőt vulgárdarwinista állítás kivételével, ezeket a definíciókat akár el is fogadhatjuk. Azonban, ha az eddigiek fényében vizsgáljuk a jelenséget, a nyelv a gondolatok kifejezése szavak és a szavak kombinálásának módszerei által (Shorter Oxford Dictionary). A nyelv – megjegyzem – nemcsak az, ami összeköt, de sokszor az, ami el is választ bennünket egymástól. Akárhogy is, a nyelv elsősorban a gondolkodás velejárója, és csak másod-, sőt harmadsorban a kommunikációs eszköze. A nyelv elsősorban gondolkodásunk módja, manifesztálódásának és fejlődésének alapja. A nyelv lehetővé teszi, sőt megköveteli, hogy ezeket a gondolatokat megosszuk az egyeztetéssel másokkal is. Másodsorban viszont a nyelv az, ami által létrehozott a sorsközséget.

El kell ismernünk, hogy sok más faj az emberénél jóval hatékonyabb kommunikációs jelzőrendszerrel és módszerrel rendelkezik. Összehangolt gyors közös cselekvéshez és optimális feladatmegoldáshoz szükséges kommunikáció hatásfokában fel sem vehetjük velük a versenyt. A nyelvi kommu-

káció hatásfoka ugyanis szembetűnően alacsony a speciális hang- és fényeffektusokhoz, az illat- és szagjelzésekhez, a viselkedési mód változtatásához, az elektromágneses és más térhatásokhoz képest. Többek között a nyelv alacsony kommunikatív hatásfoka teszi oly szükségessé a szimbólumok tömegének napi használatát, az újabb és újabb szimbólumok bevezetését és elterjedését. A szimbólum teszi lehetővé, hogy csökkentsük a nyelv kommunikációs hátrányait, és bánni tudjunk a rohamosan növekvő információ tömegével. Az exponenciálisan növekvő információ fellelésének, feldolgozásának és terítésének szorító feladata a szemünk láttára tőri át a nyelvi kommunikáció eddigi túlságosan is szűk korlátait. A nyelv már nem egymaga, hanem a szimbólum közreműködésével forrasztja intellektuális közösséggé az individuumokat.

A mentális életforma képessé teszi az egyént, hogy – a társadalmi kölcsönhatás élményeit mentális konstrukciókban ragadva meg – visszavonuljon teljes magányába és erőteljes pszichikai koncentrációval, mely csak ebben az életformában lehetséges, gyorsított kognitív evolúciót produkáljon esetleg, minőségileg magasabb intelligenciaszintre helyezze önmagát. A fejlett intellektus nem véletlenül törekszik magányra, noha fejlettsége mégsem csupán mentális erőfeszítéseinek, hanem alapvetően társadalmi környezete fejlettségének is függvénye. Nem is azért törekszik magányra, mert strucc módjára el akar menekülni, mert úgy gondolja, hogy az ember csak akkor változhat, ha a környezetének változása erre kényszeríti, és éppen ezt akarja elkerülni. Ezzel lebecsülnénk az önfejlesztés erejét. Kétségtelen persze, hogy a fejlődő emberpalántára, vagy a kizárólag adaptációs nyomásra változni képes emberre a társadalmi környezet közvetlen és erőteljes hatást gyakorol, adaptálódásra szorítja. Az is lehet, sőt valószínű, hogy a többség éppenséggel csak adaptációs nyomásra képes változni. Az intellektus – szubjektív természeténél fogva – akkor is mindig magányos, zárkózott és önmagára utalt marad. Mindazonáltal éppen a társadalmi reakciók és kölcsönhatások terelték az intellektust a mentális életforma felé, erősítették fel benne az etikai igényességet, teremtették meg számára az információbőség és az elismerés, vagyis a visszaigazolt eredmény élményét. És mégis törvényszerűnek kell tekintenem azt, hogy a valóban kreatív és innovatív intellektus rendszerint ellentmondásba keveredik saját társadalmi környezetével, és előbb vagy utóbb megpróbálja megváltoztatni azt.

Az igazság tételezése – az értelmiség magától értetődő joga és kifejezési módja – önmagában is paradox módon inherens ellentmondásra vall. Az igazság keresésének vágya arra a feltételezésre utal ugyanis, hogy amivel az értelmiségi szembe találja magát, az teljesen vagy részben igaztalan. A gondolkodás nem más, mint az ellentmondás felfedezésén keresztül vezetett útkeresés, s ezáltal a megismerés határainak kiterjesztése. A gondolkodás semmi esetre sem pusztán a logikai sorrend képeletbeli követése. A logikai ellentmondás-menteség szellemi eredményeink ismertetésénél követelmény ugyan,

de mivel az ellentmondás funkcionális tevékenységünknek nem csupán kísérője, de – nyitott rendszerek lévén – elkerülhetetlen produktumuk is, egy választásunk van: leszűkítjük a valóság vizsgált részét a még elfogadható határiszám peremfeltételek közé (ezt tesszük pl. matematikai levezetéseknél is), és ezzel a trükkkel figyelmen kívül hagyjuk az elfogadhatatlant, de egyébként immanens ellentmondásokat. A funkcionális problémátételezés lényegében azonos az ellentmondás felismerésével. A funkcionális ilyenformán megteremteli azokat az ellentmondásokat, melyeket korlátozó, s ezért megoldandó hatótényezőknek tekintünk a továbbiakban; mintegy meghaladni igyekszünk önmagunkat.

Hegel is az ész önmaga meghaladásának a módját az ellentmondásokkal való küzdelemben látta. Ez a küzdelem nem más, mint gondolkodás, a probléma meghatározása és megoldása, vagyis a folytonos kognitív funkcionálás. Minden egyes funkcionális aktus, a funkcionális rendszer (bővebben: Szántó 1990) minden egyes fázisa, szerveződése sem más, mint az előző aktusok megkérdőjelezése és módosítása. „A bimbót megcáfolja a virág” (Hegel 1979:10). Minden tevékenységi aktus eszerint kiváltja önmaga megkérdőjelezését is; és minden megkérdőjelezés kiváltja a tevékenységi aktust.

„Az ember egy paradoxális lény, amely ellentmondásokat és szélsőségeket egyesít magában” (Bergyájev 1993:8-9). A kognitív funkcionálás igen gyakran belső konfliktusokhoz vezet, az egyén saját belső döntéshozatalában is nehézségeket támaszthat. Az ember éppen azért személyiség, mert kétségkívül rendszeresen szembesül ezzel az inherens ellentmondással, mint egy önmagában hordozza azt. Személyiségnek lenni ennél fogva folytonos küzdelemet is jelent önmaga ellen, saját maga ellenállásának a megtörését, s így önmaga legyőzése feletti győzelmek és kudarcok váltakozását is jelenti. A személyiség öhatatlanul egyfajta szűrő szerepét játssza a megismerés folyamatában, egy rendkívül elfogult, torzító, de ilyen szerepéről a világért le nem mondó szűrő szerepét, mert mindenben önmagát próbálja visszaigazoltatni látni, mindent előfeltétellel szemlél, s ezzel önmagát is félrevezeti. A megismerést elsődlegesnek tekintő értelmiségi személyiség fogalma ilyenformán messze esik a pusztán „lét” fogalmától, merthogy „az aktív megismerés a lét megváltoztatása” (Bergyájev 1993:29).

A ciklikus funkcionálást rendszerint igen gyorsan társadalmi-gazdasági mechanizmusok növik körül, és ezek visszahatására a plasztikusan funkcionáló közönység is merev szervezetté változik. A pulzáló funkcionálást a szervezethez fojtó betonfalai kezdik körülvenni. Áll ez a szabályszerűség a konvenciókra, tradíciókra, változtatathatatlán paradigmákra, kötelező világlátásra épült minden közönységre. A csorda, a falka, a család, a szervezet követelményei, szükségletei, óhajai, hajlamai előbb-utóbb törvénnyé válnak tagjaik számára, melyek félrúgása épp olyan nehéz, mint saját életük kioltása. Ez ember az ilyen közönységben úgy érzi, hogy mások nélkül ő egymagában semmi, hogy életben

maradni is csak mások segítségével képes. Az ilyen működési keretté, karám-má változott közösségben lassanként jóformán minden korlátot fog jelenteni az elvben korlátlan egyéni funkcionálás előtt; semmi sem az egyént, s minden a közösség fennmaradását, rutinszerű újraszerveződését, azaz bármilyen változása megrendszabályozását igyekszik majd szolgálni. A funkcionális közösség felemeli magához az individuumot, hogy saját arculatára alakítsa azt, merev formává fagyassza, majd kerébe törje az egyénieskedést.

A társadalom nem más, mint átalapolódó, időszakosan mobilizálódó funkcionális rendszerek konglomerátuma, amelyben a funkcionálás mind individuális, mind közösségi formát ölthet. Mondhatnám, a közösség az individuum elként ellenpontja. Községi formánál pedig – mint láttuk – a legtöbb individuum valóban azonosul a közösséggel, alárendeli magát akaratának, adaptálódik hozzá, hozzáigazítja saját törekvéseit. Kialakul a községi összetartozás erkölcsi-etikai normarendszere és értékrendje. Erkölcsi gerincét az egyén az őt nevelő községtől kapja. Az individuális kognitív evolúció ezzel társadalmi formát ölt; az ilyen kognitív tevékenység számára a társadalom teremti meg a perem- és háttérfeltételeket. A társadalom az egyénnek nemcsak a szokásait és viselkedési paradigmáját szabja meg, de pszichikai arculatát, intellektusának jellemzőit is a maga alakjára igyekszik formálni. A munkamegosztással vagy összefogással elért közös problémamegoldás egységes községi intellektus működésének benyomását kelti, a kollektív psziché domináns motivációban, felgyülemlett élményanyagban, modellekben, ösztönökben, szemléletben, „személy fölötti tudatában” (Jung 1993/a:14), és „a priori meglévő archetipusoként” (Jung 1993/b:14) jut kifejezésre. A kollektív tudatalan (én tudatfelettől mondanék) irracionális pszichológiai hatásként éri a mechanizmusokkal rendszabályokba szorított község tagjait. „Ezzel az életbevágó fenyegetéssel szemben minden jel szerint csak egy eszköz hatásos, mégpedig az individuum felértékelése” (Jung 1993/c:87).

Az értelmiségi lét éppenséggel az egyén felértékelődését jelenti. A rutinszerűen működő község számára viszont a nem-triviálisnak gondolkodó, változásokat hozó individuum fenyegető veszélyt is sugall, felforgató őrlöttnek vagy legjobb esetben is álmódodozó idealistának tűnik. A csorda törvénye történelmileg felette áll az egyénnek. A községnek nemcsak azt várja el tőle, hogy áldozza fel az érdekeit és különködését, de azt is, hogy önként és dalolva tegye ezt. A községi etikai normatívák elvárják, hogy az individuum ne önmagáért éljen, és – ha a szükség úgy hozza – az életét is áldozza fel a „társadalomért”. A saját kollektív egóra szert tett község nem tűri el az individuum egoizmusát. A kollektíva individualizmusa összeütközésbe kerül ilyenformán az ember önmagában megnyilvánuló individualizmusával, amint az utóbbi oly éretté válik, hogy lemondhat a község támogatásáról, sőt saját fejlődése szempontjából visszatartónak, fékezőnek ítéli azt meg. Fejlődésünk törvénye tehát az, hogy a község megrendszabályozza az egyént, de

az egyén az, aki magában hordozza a község átalakításának, a kognitív evolúció újabb lépésének csíráját.

A község agyon is nyomhatja az individuális funkcionálást, például úgy, hogy kikiáltja a kollektív tudat és a kollektív egy feltétlen elsőbbségét; ideológiai dogmaként fogadja el a tömegtudat fogalmát, és az egyénnel szemben működő természetes kiválasztódás természetes rugójának tekinti azt (lásd Nauka... 1989:26). Ez az ideologikus felfogás a tudatot absztrakciónak, „a gondolat, a szimbólum, a tárgyiasított tudás” kifejezésének tekinti (Ugyanott: 21), és ilyenformán tágitathatónak ítéli azt meg, akár a község vagy a tömeg méretéig. Ilyenformán „az erkölcsiség – a fő együttműködési kompromisszum” ideológiai tétel alapján könnyen eljuthatunk ahhoz az állításhoz is, hogy a község szintjén „az individuális tökéletesedés megszűnik”, „a társadalmi fejlődés nevében, a Homo sapiens faj jövője nevében az ember feladja a maga egyéni tökéletesedését” (Moiszejev 1989:60). A társadalmi racionalitás – mint uralkodó szerephez jutott mentális életforma – önmaga abszolutizmusába menekül a nyugalmát háborító individuummal szemben, fegyelmező légkörével elvitatja az egyéntől az önálló gondolkodás és az önfegyelmelés jogát, sztereotipizálásaival kötelezővé próbálja tenni számára, vagyis rátköszölni azt, aminek éppen az autonóm önfejlesztés és „a neveltségessé válástól sem féltő önmegvalósító alkotó képesség” (Maslow 1959:85) az egyéni alapja. Az individuum önkéntes behódolását az ilyen társadalom többre tartja, mint az általa remélhető új utak feltárását. Az ilyen községi tudat szélsőséges formája a „darázsrajtudat”, minden másságra agresszíven reagáló felfokozott izgalmi konglomerátum. A darázsraj az egyént vagy beolvasztja, vagy elpusztítja; esetleg önpusztításra bírja. Viszont egy igazán erős egyéniség rá is telepedhet a darázsra, agresszív fanatizmusig torzítva annak elként tudatát. És ez az etikai eltérés, az individuum és a község közötti harmónia hiánya mentális életformánk és kognitív evolúciónk, vagyis az értelmiségi lét állandó kísérője.

A leginkább alkotóképes individuum is többnyire társadalmi környezetének hatására cselekszik, és tulajdonképpen csak kivételesen vagy igen ritkán képes a koncentráció, a belső útkeresés és az átélés révén nem triviális, eredeti gondolatokra jutni. Kivételt talán leginkább azok képeznek, akik teljesen el tudják zárni magukat a külvilágtól, és képesek befelé fordulni. Ekkor azonban a mentális életformának éppen az individuumtól kiinduló társadalmi hatása vesz el, hiszen a technika evolúciós hatása például összetevődik az élenjárók erőfeszítéseiből, valamint az új eszköz használatbavételével járó erőteljes községi adaptációs kényszerből. Mind az ismeretlenbe tett első alkotó lépés, mind az új eszköz igénybevételével járó széles körű adaptációs kényszer emocionálisan töltött mentális erőfeszítést, akaratlagos energiakifejtést kíván meg. Mindkét esetben az intellektusnak meg kell haladnia önmagát, új világot kell nyitnia a maga számára. Ennek az erőfeszítésnek semmi köze sincs az önmagával elfog-

lalt mentális lét köldöknézéséhez, tehetetlen bizonytalanságához, gyáváságához és szőrszálhasogatásához. Ilyen légkörben a többre vágyó intellektusnak igen nagy hitre, önbizalomra, megszállottságra van szüksége, hogy ellensúlyozza környezete marasztaló befolyását.

A harmónia feltétele a jóakarát és a segítőkészség mindkét oldalon. A kognitív tevékenységében önfejlesztésre törekvő, kihívásokat kereső egyénnek nem mentalizált létre, hanem a lelki, szellemi, kognitív önmegvalósítás teljességére van szüksége. Demokráciára van szüksége, amelyben a mindenkori értékrend kétségbevonásának, a bevett állítások megkérdőjelezésének és tagadásának lehetőségei intézményesített formában is rendelkezésére állnak. Olyan bátorító légkörre, amelyben az intellektus eddigi valójától, anyagi és fiziológiai alapjaitól való függésének meghaladása, szupramentális magasságba való felemelkedése sem tűnik lehetetlennek és elítélően misztikusnak. Ha az intellektus nem tételezi a maga számára önmaga meghaladását, nem is képes elérni azt. A kognitív tevékenység éppen azért leginkább értékes a kibontakozás eddigi útjai közül, mert közelebb viszi az egyént az univerzum kibontakozásának érzékeléséhez, könnyebbé teszi azt, hogy eligazodjék mind a világ dolgaiban, mind önmaga feladatát, képességeit és helyét illetően. A tudomány művelésének, a művészeteknek és a pszichikai koncentrációval elérhető belső átélésnek éppen ez a pszichikai indíttatást jelentő közös jellege. És csak az az intellektus képes véghez vinni a lehetetlent, amelynek tudomása is van önmaga helyéről és szerepéről, megszállottságának erejéről és rendeltetéséről a kognitív evolúcióban.

Hivatkozások

- Bergyájev, N. A. 1993. *O naznacsenii cseloveka*. Izd. Reszpublika, Moszkva
- Darwin, Charles 1960. Notebooks on Transmutation of Species. Part IV, fourth notebook, Oct. 1838 – July 10, 1839, *Bulletin of the British Museum (Natural History)*, 2/5, pp.151–183. Historical Series, London
- Ginsburg, Herbert & Oppen, Sylvia 1969. *Piaget's Theory of Intellectual Development*. Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey
- Hegel, G. W. F. 1979. *A szellem fenomenológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Jerison, Harry J. 1973. *Evolution of the Brain and Intelligence*. Academic Press, New York
- Jung, Carl Gustav 1993/a. *Bevezetés a tudattalan pszichológiába*. (Über die Psychologie des Unbewussten). Európa könyvkiadó, Budapest
- 1993/b. *Aión. Adalékok a mély én jelképiségéhez*. (Aion. Beitrags zur Symbolik des Selbst). Akadémiai kiadó, Budapest

– 1993/c. *Titokzatos jelek az égen. UFOkról és földön kívüli jelenségekről*. (Geheimnisvolles am horizont. Von ufos und ausserirdischem). Kossuth Könyvkiadó, Budapest

Maslow, Abraham 1959. *Creativity in Self-Actualizing People*. pp.83–95. In: Harold H. (Ed.), *Creativity and its Cultivation*. Anderson, Harper and Brothers Publishers, New York

The Merriam-Webster Dictionary 1974. Pocket Books, N.Y.

Moiszejev, N. N. 1989. Logika universalnovo evolucionizma i kooperativnoszti. *Voproszty Filozofii*, No.8, pp.52–66. Moszkva

Nobel Prize Conversations with Sir John Eccles, Roger Sperry, Ilya Prigogine, Brian Josephson 1985. Saybrook Publishing Co., Dallas

„Nauka o cheloveke” 1989. *Voproszty Filozofii*, No.11, pp.14–29, Moszkva

Penrose, Roger 1993. *A császár új elméje. Számítógépek, gondolkodás és a fizika törvényei*. Akadémiai Kiadó, Budapest (The Emperor's New Mind. Concerning Computers, Minds, and the Laws of Physics. Oxford University Press, 1989, UK)

Platón 1984. *Összes művei*. Európa könyvkiadó, Budapest

Rozental, M.–Jugyin, P. (szerk.) 1964. *Filozófia kislexikon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest

Sagan, Carl – Druyan, Ann 1995. *Effeledett ősök árnyai. Kutatás önmagunk után*. Európai Könyvkiadó, Budapest (Shadows of Forgotten Ancestors. Random House, 1992, New York)

Steiner, Rudolf 1994. *Az új Izsák, az isteni Szófia keresése*. Édesvíz kiadó, Budapest

– 1996. *A szabadság filozófiája. Egy modern világszemlélet alapelemei*. Édesvíz kiadó, Budapest (Die Philosophie Der Freiheit)

Szántó, Borisz 1990. *A teremtmény technológia. A társadalmi-technikai evolúció elmélete*. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest

Whitehead, A. N. 1966. *Modes of Thought*. Free Press, New York

Az értelmiségi társadalom és az értelmiségi magatartásformák néhány jellegzetessége Magyarországon a közelmúltban

A magyar értelmiség elmúlt évtizedekbeli társadalomtörténete összetett és igen sokrétű kérdéskör. Ráadásul meglehetősen hiányos a téma történeti feldolgozása. Nemcsak a történeti összefüggések elemzésére nem került sor, hanem egyes csoportok szociológiai vizsgálatától eltekintve, sok esetben a rendelkezésre álló statisztikai adatok feldolgozása sem történt meg. A legrészletesebb összefoglaló adatgyűjtemény a felsőfokú végzettségűek társadalmi viszonyait adja közre, így magam is alapvetően erre fogok támaszkodni. Bár természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a felsőfokú végzettségűek és az értelmiségiek fogalma nem tekinthető azonosnak. Érthető módon az adott keretek között csak a témakör egyes sajátosságainak vázlatos összefoglalására és egyes kérdések megfogalmazására vállalkozhatok.

Az értelmiségi társadalom változásainak néhány sajátossága 1960 és 1990 között

A második világháborút követően Magyarországon az értelmiség volt az egyik legdinamikusabban változó társadalmi réteg. A társadalomstatistikai adatokat vizsgálva megállapítható, hogy 1941-ben az aktív keresőknek mindössze 2 százaléka minősült értelmiségi foglalkozásúnak, 1990-ben ez az arány már 11 százalék volt. Lényegében hasonló változást mutat a felsőfokú végzettségűek rendelkezők létszámának és arányának változása is. Hiszen 1960-ban a statisztikák szerint megközelítőleg 176 000-en voltak, 1980-ban már 484 000 fő rendelkezett diplomával, 1990-ben pedig 687 000 fő. Ha az 1960 és 1990 közötti időszakot nézzük, akkor megközelítően négyszeres növekedési dinamika figyelhető meg.

Lényeges változás volt, hogy az értelmiségi társadalmon belül nagymértékben emelkedett a nők aránya. Régebben ez nem volt jellemző. 1949-ben Magyarországon 17 000 nőnek volt befejezett felsőfokú végzettsége, 1990-ben már 376 000-nek. Ez egyben azt is jelenti, hogy az értelmiségiek, a diplomások létszámának gyarapodása igen nagy mértékben a nők felsőfokú beiskolázásából, illetve diplomaszerzéséből adódott.

1980-ban – a népszámlálás során külön kötetben adták közre a felsőfokú végzettségűekkel kapcsolatos adatokat – a diplomások között 11 százalék volt a nőtlenek, 18 százalék a hajadonok aránya, egytizedük élt egyedül, kilencetizedük valamilyen családi kötelékben. Az egyedülélők aránya a művészeti diplomások között volt a legmagasabb, közülük a nők egytizede, a férfiak egyhatoda élt egyszemélyes háztartásban. Általában jellemző volt a házassági szokásokra az, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkező férfiak egyharmada választott magának diplomás házastársat, ugyanakkor a felsőfokú végzettségű nők csaknem a kétharmadának a házastársa volt diplomás.

Ugyancsak jelentős változások mentek végbe az értelmiség szakmai struktúrájában. 1941-ben a magyarországi értelmiségi társadalomnak meghatározó csoportja volt a jogászság. A felsőfokú végzettségűeknek mintegy harmadát adták a jogászok, őket követte az oktatásban és az egészségügyben dolgozók csoportja, majd a mérnökök, mezőgazdászok és a közgazdászok zárták a sort. 1980-ra az oktatásban és a tudományban foglalkoztatott diplomások csoportja vált a legnépesebbé, őket követték a műszaki szakemberek, közgazdászok, jogászok és egészségügyiek. A foglalkozási viszony is alapvetően átrendeződött ebben az időszakban. A felsőfokú végzettségűek a 20. század második felében döntő többségükben állami alkalmazottá váltak, a magánfoglalkoztatás elvesztette régebbi szerepét és jelentőségét. 1980-ban a diplomások 99,8 százaléka volt állami alkalmazott, ami a kor viszonyai között természetesen tekinthető. Az alkalmazásban álló diplomásoknak megközelítőleg az egyharmada töltött be vezető pozíciót, kétharmaduk volt beosztott ügyintézői munkakörben, 1 százalékuk pedig egyszerű ügyviteli feladatokat látott el.

A felsőfokú végzettségűeknek átlagosan az egyharmada beszélt idegen nyelveken 1980-ban, a német, az angol és az orosz nyelv ismerete volt a legmagasabb arányú. A nyelvtudás gyakorisága – a húsz évvel ezelőtti felmérés adatai szerint – fordított arányosságot mutatott az életkorral. Vagyis a diplomások idősebb korosztályainak több mint a kétharmada beszélt legalább egy idegen nyelvet, a fiatal generációk tagjai között az az arány egyharmados volt.

A képzett értelmiség életkörülményeit vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a diplomások lakásvizsgálata messze meghaladták az országos átlagot. A főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkezőeknek a 95 százaléka saját vagy családi használatban levő lakásban lakott, mindössze 3 százalékuk volt ágy- vagy albérli, 2 százalékuk pedig intézeti lakás. A saját vagy családi tulajdonú lakásban élőknek több mint a fele – 53 százalék – tulajdonos, 47 százalék pedig főbérli volt. A saját lakással rendelkezőknek a fele olyan lakásban élt, ami három vagy ennél több szobából állt, 44 százalékuk kétszobás, másfél vagy egyszobás lakással 6 százalékuk rendelkezett. Más társadalmi csoportok lakásvizsgálataival összehasonlítva ezeket az adatokat, megállapítható, hogy a diplomások lakáskörülményei a kádári konszolidáció végén sokkal jobbak voltak az országos átlagnál. Ezt igazolja az is, hogy a

diplomások esetében a lakások alapterülete elérte vagy meghaladta a 80 négyzetmétert. Az országos adatokat tekintve ez a mutató csak egyhatod volt, annak ellenére hogy ebben az időszakban bontakozott ki a magánérső lakásépítési láz Magyarországon.

Az értelmiségiek többsége a 20. század utolsó harmadában Magyarországon a városok közé tartozott, hiszen 1980-ban a diplomások 41 százaléka Budapesten, 40 százalékuk pedig valamelyik vidéki városban élt.

Az értelmiségi mobilitás, a szocializációs mechanizmusok, a magatartásformák és csoportképző tényezők a Kádár-korszakban

A 20. század második felében igen nagy arányú volt az értelmiségi rétegek cserélődése, társadalmi átrétegződése. Az ötvenes évek első felében a kádár-kiemelések és az értelmiségi foglalkozásuk – mint később kiderült átmeneti – deklarációjára révén politikai indíttatású cserélődés zajlott le. Olyan új értelmiségi réteget próbáltak kialakítani, amelynek az volt a legfontosabb feladata, hogy a létrejövő szocialista rendszer szakmai támaszát és ideológiai bázisát megteremtse. Ugyanakkor a meglevő értelmiségi csoportokat, a két háború közötti pozícióba került értelmiségi középosztályt – 1949 és 1963 között – egyfajta parkoló pályára kényszerítették. Sokan közülük „nélkülözhetetlen reakcióként” vészték át ezt a nehéz másfél évtizedet, mint ahogyan az az ismert geológussal, Papp Simonnal is történt.

A valóságban a mobilitási lépcsők kinyúlásával rekrutálódó új értelmiségi csoportoknál megfigyelhető, hogy a hatvanas évek végétől lényegében a két háború közötti értelmiségi középosztályi mintákat próbálták követni az adott viszonyok között. Tehát a szocializáció tekintetében az új, „szocialista” értelmiség, mire kialakult, addigra a korábbi normákhoz nyúlt vissza, és ezek mentén próbálta szervezni életét és munkáját. A nyolcvanas évek társadalomstatistikai adatai is ezt mutatják. Jelen volt ugyan az új kádárértelmiségi relatíve igénytelen normarendszere, de bebizonyosodott, hogy ezek hosszú távon nem működőképesek.

A pozicionális váltás ténye, az átrendeződés, az átrétegződés jelensége nyilvánvalóan nem tagadható, mindazonáltal említésre érdemes tény, hogy a hatvanas évek második felétől azok, akik a negyvenes-ötvenes évek fordulóján a háttérbe szorultak vagy peremhelyzetűvé váltak, folyamatosan visszaszereztek a korábbi társadalmi pozíciójuknak megfelelő helyzetüket, foglalkozásukat, beosztásukat. Ebben a váltásban rendszerint jelentékeny szerepe volt a már meglevő kulturális tőke hasznosításának.

A mobilitás és a szocializáció kérdéseit vizsgálva arról sem szabad elfeledkezni, hogy a hetvenes évek második felétől folyamatosan csökkent az a fajta mobilitási nyitottság, ami az ötvenes és a hatvanas években jellemző volt: a

társadalmi rétegek és helyzetek közötti mozgáselehetőségek nagymértékben szűkültek. Ezt a hetvenes években egyértelműen bizonyították az újságírók, mérnökök, jogászok és közigazdászok körében végzett értelmiségi rétegekutatások. Az értelmiségi foglalkozásúak körében ettől kezdve folyamatosan emelkedett az önreprodukció szerepe.

A magyarországi szocialista rendszernek egyik jellegzetessége volt, hogy az értelmiségi szerepfelfogáshoz szervesen hozzátartozó szakszerűség igénye állandóan konfliktusba került a rendszer által támasztott politikai és ideológiai követelményekkel, a mozgalmársággal. A hatalom magatartásában sajátos kettősség nyilvánult meg: egyfelől állandóan hangsúlyozták, hogy szükség van a tudásra, a képzett szakemberekre, hiszen nélkülük „nem lehet felépíteni a fejlett szocializmust”, másfelől pedig állandóan jelen volt a tudástól, az értelmiségi emberektől való félelem. A szakszerűség és az értelmiségi lét vonatkozásában a különböző tiltások és korlátok 1968 után lassan és folyamatosan mérséklődtek.

A szakképzettséggel kapcsolatos elvárások az apparátuson belül is lényegesen megváltoztak, amíg az ötvenes évek elején a pozícióba kerüléshez önmagában elegendő volt a politikai elkötelezettség, a mozgalmárság, addig a hatvanas évek második felétől a hivatalnoki karban is „előírták” a kulturális tőke hiányának fokozatos pótlását. Ennek nagyon egyszerű módja volt: akinek nem volt meg a nyolc általános, annak el kellett végeznie a nyolc osztályt, akinek nem volt érettségije, annak meg kellett szereznie, akinek volt érettségije, de nem volt diplomája, azt legalább az 1970-től önálló egyetemi rangra emelt Politikai Főiskolára – közismert nevén a „Foxi-Maxi egyetemre” – iskoltázták be. Az más kérdés természetesen, hogy az itt szerzett diploma a felsőfokú végzettség igazolásán kívül mire volt jó.

Ehhez hasonlóan az értelmiségi léthez szervesen hozzátartozó autonómia visszaszerzése is leírható egy parabolisztikus ív mentén. Hiszen az ív legszélső pontján, az ötvenes évek első felében Révai József „kulturálügyei” ténykedésének időszakában nem nagyon lehet beszélni arról, hogy Magyarországon bármiféle értelmiségi vagy alkotói autonómia érvényesülhetett volna. Talán az igazságtalánál, de ott se nagyon, hiszen a többség félt attól, hogy bármikor felforgathatják íróasztalának fiókjait. A hatvanas évektől, a kádári konszolidáció kibontakozásával párhuzamosan folyamatosan növekedett a mozgáster az Aczél György nevével fémjelvezhető három „T” kultúrpolitika által szabott keretek között. Ez a politika – kissé leegyszerűsítve – a kezdetben mindent tiltott, a végén pedig – a nyolcvanas években – már mindent tűrt. Pontosabban fogalmazva, sokkal több mindent tűrt, mint 20–25 évvel azelőtt.

Nem kerülhető meg természetesen az autonómia és a kollaboráció kérdése sem. A normális értelmiségi tevékenységhez hozzátartozik az, hogy az egyén megpróbálja megteremteni mind szellemi, mind pedig egzisztenciális értelemben azt a függetlenséget, ami hivatása gyakorlásához szükséges. En-

nek nagyon sok válfaja alakult ki Magyarországon. A klasszikus kádári konszolidáció időszakában – a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek elejéig – sokak számára inkább az együttműködés vagy legalábbis az együttműködés látszatának a fenntartása látszott célravezetőnek. Ebben az esetben nagy biztonsággal lehetett számítani arra, hogy a minimális életfeltételek és munkakörülmények megteremtése nem ütközik különösebb akadályokba. Az engedélyezett szabadság viszonyai között lehetett kiállításokat szervezni, könyvet kiadni, csak a tabukat kellett tiszteletben tartani, csak „önként” ki kellett húzni azt a bizonyos két-három mondatot vagy oldalt a kéziratból. Ebből aztán az évek során kialakult egy olyan „húzd meg-ereszd meg” játék, aminek a kisebb-nagyobb engedmények megszerzése volt a lényege. Igen kevesen voltak azok, akik tartósan és következetesen távol tartották magukat attól. 1968-nak ebben a vonatkozásban inkább csak szimbolikus szerepe és hatása volt, főként abban a tekintetben, hogy meggyorsította a kulturális ellenzékiesség kialakulását Magyarországon. Politikai ellenzékiről egyértelműen csak a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától lehet beszélni.

Ha a magyar értelmiségi magatartásformákat próbáljuk meghatározni a rendszerváltás előtti évtizedben, akkor legalább négy jellegzetes típust lehet elkülöníteni: az első azokra volt jellemző, akik a rendszer működtetésében politikusként vagy szakértőként részt vettek, s a rendszer fenntartása is érdekük volt. Az apparátus tagok, a káderértelmiség, a szakértelmiség különböző csoportjai sorolhatók ide, és a „feltétlen hívek” csökkenő létszámú csoportjai is közülük kerültek ki. A második csoportot a rendszerrel szemben lojális szakértelmiségi széles körei jelentették. Ők elvégezték a feladatokat, politikai ügyekben tartózkodtak voltak, nem léptek be a kommunista pártba, mert már nem volt feltétlenül szükséges. Ebben a magatartásformában már némi távolságtartás is jelen volt. A harmadik csoportot a fennálló politikai viszonyokkal elégedetlen, de az aktív politikai szereplést még nem vállaló úgynevezett *haladár értelmiségi*ek alkották. Ők kritikusak voltak, határozott véleményt alkottak, de attól már tartózkodtak, hogy ezt konkrét cselekvésben is kifejezésre juttassák. A negyedik csoportba – Szalai Erzsébet kifejezésével élve – az ellenzéki-kritikai értelmiségi köröket sorolták. Az ő esetükben a kritikai véleménynyilvánítás a politikai cselekvés részét képezte, politikai alternatívákat és intézményeket igyekeztek megfogalmazni, létrehozni és működtetni.

A szemléletváltóztat, a magatartásformák átalakulásának folyamatát egy nemrég elkezdett kutatás első eredményeinek összefoglalásával igyekszem szemléltetni. A debreceni egyetemen a hetvenes-nyolcvanas években lezajlott csoportszerveződési kísérleteket elemezve látható, milyen változások mentek végbe a rendszerváltást megelőző egy-másfél évtized során. Ez három csoport és az általuk követett magatartásminták segítségével szemléltethető. Az első csoportba azok tartoztak a hetvenes évek közepén, akik ezt – a korábban elemzett – együttműködést fenn akarták tartani, és úgy vélték, hogy a kis

engedmények gyakorlata sikeresen folytatható. A következő csoport a nyolcvanas évek kezdetén eljutott az intézményrendszeren belüli radikális reformok gondolatáig, majd ennek sikertelenségét látva váltak az ellenzéki kezdeményezések részeseivé és többnyire a fennálló intézményi kereteken kívülre kerültek. A nyolcvanas évek közepén a debreceni egyetemen pedig olyan csoportok szerveződtek, amelyeknek már eleve a meglévő intézményi kereteken kívül álló, független intézmények létrehozása volt a célja. Zárójelben meg kell jegyezni, hogy ez gyakorlatilag hasonló módon zajlott le Szegeden és Budapesten is. Vitakörök, klubok, szakkollégiumok, folyóiratok szerveződtek. Talán elég a *Századvég*, a *Harmadkor*, az *Aetas*, a *Határ* című folyóiratokra vagy a különböző szakkollégiumokra utalni. Lényegében az a társadalmi jelenség, amit itt-ott szokás Fidesz-generációnak is nevezni – is ilyen kezdeményezésből, konkrétan a *Századvég* folyóirat szerkesztőségéből, illetve a Bibó-kollégiumból nőtt ki, úgy, hogy mára sokan közülük a gazdasági, politikai és a kulturális elit tagjaivá váltak.

A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján lezajlott rendszerváltozás Magyarországon alapvetően megváltoztatta az elmúlt évtizedben az értelmiségi szerepfelfogásokat és társadalmi megítélésüket. Miközben a kádári konszolidáció időszakában az értelmiségi jelentékeny csoportjai számára természetes volt, hogy a politikai szerepvállalás, a politikai véleménynyilvánítás az értelmiségi hivatás része, addig az utóbbi évtizedben ez a gondolkodásmód egyre kevésbé jellemző. Miután a politika önálló társadalmi tevékenységgé vált a társadalomban egyre kevésbé érvényesült az az elvárás, hogy a politikai célok elérése érdekében metapolitikai, illetve politikán kívüli eszközöket kell alkalmazni.

A megváltozott viszonyok között ezzel egyidejűleg állandó feszültséget jelent, hogy miként lehet, meg lehet-e, és meg kell-e egyáltalán őrizni a kritikai szellemet. S ami talán még ennél is fontosabb: hogyan lehet egzisztenciát megteremtteni, fenntartani, úgy, hogy ez ne járjon együtt a szellemi-értelmiségi autonómia feladásával. Az elmúlt években természetesen annak is tanúi lehettünk, hogy a kádári konszolidáció időszakában szocializálódott értelmiségiek némely csoportjai az ideológiai irányultság radikális megváltoztatásával miként őrizték meg mozgalmárságukat és alattvalói/hűbéri szemléletüket.

Veres András

Kis magyar értelmiségtörténet

Nyilván sokfajta értelmiségtörténet írható. Huszár Tibor 1978-ban publikált nagy ívű tanulmánya (*Értelmiségtörténet – értelmiségszociológia*) a századelőtől tekintette át a magyar értelmiség változó társadalmi presztízsét és pozícióját, s külön fejezet szolt „az épülő szocialista társadalomban” betöltött szerepéről. Akkoriban már az értelmiségvizsgálatok megszaporodásának is örülni kellett, mert az értelmiség a marxista ideológiában szociológiai szempontból valóban „szabadon lebegtetett” rétegnek számított, amelynek főként a hatalomhoz fűződő viszonyát a szigorúan bizalmas információkat körülleglő homály fedte. Aligha véletlen, hogy Huszár Tibor – különben igen érdekes – tanulmányában az értelmiség politikai működésének és közreműködésének helyenként aprólékos és árnyalt bemutatása a „fordulat évé”-vel hirtelen véget ér.

Igaz, akár az is kiolvasható szövegéből, hogy maga (a hagyományos értelemben vett) értelmiségi létezés került akkor végveszélybe, előbb morálisan, majd egzisztenciálisan. Tíz évnyi rendszerváltás tapasztalatával a hátunk mögött talán megbocsátóbban olvassuk a fél századdal korábbi rendszerváltást követő helyzetkedésekről szóló sorokat: „A tegnap még németbarát, konzervatív, úri értelmiség képviselői az angolszász hatalmak és a demokrácia igaz barátainak híveiként léptek fel; más konzervatív csoportok, akiket németellenességük sodort az ellenállók táborába, a demokrácia és a parlamentarizmus ősis híveiként írták át életrajzukat.”

Bármennyire is sajnálatos, magyarázkodással kell kezdenem. Az értelmiségi társadalomnak csupán azzal a humán rétegével fogok foglalkozni, amelybe az írók, művészek és társadalomtudósok tartoznak. Hasonlóképp elvégezhető volna és az itt megrajzolt folyamatoktól sok vonatkozásban bizonyára eltérő következtetésekre vezetne a jogász vagy a természettudós értelmiség történetének áttekintése. De nemcsak azért választottam éppen a humánértelmiséget vizsgálódásom tárgyául, mert érdeklődésemnek és ismereteimnek ez felel meg leginkább, hanem azért is, mert úgy vélem, a hatalomhoz való viszonyt a humánértelmiségen keresztül lehet legjobban modellálni. A természettudósok a rendkívül költségigényes munkafeltételeik következtében sokkal inkább ki vannak szolgáltatva az egyedül mecenatúrát gyakorló szocialista államnak, mint ahogy a jogászértelmiség is. (Nyilván e tekintetben is jelentékeny különbségek állhatnak fent; például a nagytalmi versenyfutásban érdekelte Szovjetunió számára létfontosságú volt a természeti és technikatudományok fejlesztése, ami jóval kedvezőbb helyzetet biztosított e

tudományok művelőinek, mint nálunk, ahol nem volt igazán tétje a hazai kutatásnak.) S bár áttekintésem során elsősorban az 1956-tól 1990-ig terjedő időszakokkal foglalkozom, elkerülhetetlen, hogy legalább néhány előzményre ne utaltak.

Először arra emlékeztetnék, hogy a fordulat éve után a totális hatalommal rendelkező pártállami vezetés nemcsak a korábbi politikai elitet akarta megtörni, hanem a kulturális elitet is. A múltból örökölt értelmiséget igyekezett eltávolítani eredeti pályájáról, illetve arra kényszerítette, hogy kiszolgálja őt. Csak a példa kedvéért említettem meg Devecseri Gábort, aki a harmincas években csodagyerekként indult s 1949 után egyik vezéralakja lett az új irodalompolitikának; rendkívüli formaérzék révén bármit képes volt megverselni. Minthogy az állam a teljes kulturális intézményhálózatot uralta és ellenőrizte, publikálni és közönséghez jutni kizárólag az ő engedélyével lehetett. Olyan új főállású író- és művészréteg alakult ki, amely közvetlenül tőle kapta jogosítványát és kiváltságait.

Ugyanakkor 1956 szellemi előkészítésében éppen ez az új értelmiség játszotta a főszerepet. Egyrészt csak a kommunista írók és újságírók voltak abban a helyzetben, hogy nyilvánosan (pártfórumon, Írószövetségi tanácskozáson) tiltakozhassanak. Másrészt ők voltak leginkább motiválva – a rájuk is háruló felelősség és a birtokon belül elszenvedett sérelmeik miatt. Korántsem véletlen, hogy a *Felelet*-vitában elmarasztalt és megszégyenített Déry Tibor lett az irodalmi ellenzék vezéralakja, s éppen ő mondta ki először nyilvánosság előtt (a Petőfi Kör 1956 júniusában rendezett sajtóvitáján), hogy az elkövetett bűnökért nemcsak személyek okolhatók, hanem maga a rendszer is.

A forradalommal kapcsolatban csupán arra utalnék, hogy azokban a napokban az értelmiséget elsősorban az egyetemisták képviselték, s az írók szerepe csak a szovjet beavatkozás után vált politikai szempontból ismét jelentőssé. Ismeretes, hogy az Írószövetség 1956 decemberében megtartott taggyűlése nagy többséggel fogadta el a Tamási Áron által megfogalmazott *Gond és Hitvallás* című nyilatkozatot, amely kiállt az „októberi szabadságharc” mellett. Válaszként a belügyminiszter 1957 januárjában az Írószövetséget „ideiglenesen felfüggesztette”, azaz bizonytalan ideig betiltotta. Az íróársadalmat olyan méretű represszió sújtotta, amihez foghatót nem ért meg az ötvenes években sem. Déry Tibor és mások börtönbüntetést kaptak, s csak a nemzetközi tiltakozás mentette meg őket a súlyosabb ítélettől. Számosan (mint Orkény István, Benjámin László) éveikig nem publikálhattak. Sok író csak úgy kerülhette el a megtorlást, hogy az emigrációt választotta.

Ugyanakkor – az elnyomó intézkedésekkel párhuzamosan – az írók egy részét az új hatalom apró kedvezményekkel igyekezett megnyerni. Megkísérelte megosztani az 1957-ben még passzív ellenállást folytató íróársadalmat s a

népi írókat leválasztani róla – ennek volt látványos gesztusa a Németh Lászlóknak odaítélt Kossuth-díj. Illyés Gyulának sem esett bántódása a forradalom alatt publikált *Egy mondat a zsamokságról* című verséért. Később pedig, amikor megnyíltak a börtönajtók, a kiengedett nevesebb írókat (így Déryt is) előzőkeny kiadói szerződések várták. A *korbács és kalács taktikája ezúttal is hatékonyan bizonyult*: volt ki azonnal, volt ki valamivel később adta be derekát. Például a *Gond és hitvallást* megszövegező Tamási Áront Bölöni György, az ultrabalos Irodalmi Tanács feje már 1957-ben méltónak találta arra, hogy pártfelvételt javasolja. Az ellenállás felszámolásának gyors üteme még a Kádár-kormány legvérmesebb reményeit is felülmúlta.

Hasonlóképp hangúlyoznám – szemben azzal, amit újabban Heller Ágnes is állít –, hogy a forradalom leverése nem dezavualta egyszer s mindenkorra a magyar értelmiség előtt a szocializmust. Lehetett bízni a tanulságok levonásában, lehetett hinni az újrakezdés eredményességében. Nyilván a világpolitikai kényszerűség (a szovjet beavatkozáshoz asszisztáló Nyugat magatartása, a szovjet érdekszféra tudomásulvétele) is ebbe az irányba terelte a reményeket. Természetesen akadtak olyanok, akik nem hittek és nem reméltek, hanem csupán megalkudtak a tartósan rossz helyzettel, mint Antall József, aki – Fehér Ferenc emlékezőes emlékezése szerint – úgy döntött, hogy „alámerül”. Mások, így Heller Ágnes, Fehér Ferenc és a Lukács György körül kialakult Budapesti Iskola tagjai az 1956 és a forradalom leverését követő néhány év – világtörténelmi távlatból tekintve kétségtelül rövid – „közjátéka” után ismét úgy találták, hogy a szocializmus megreformálható. Maga a mester, aki ellen különben 1958-ban, 1959-ben még hivatalos boszorkányüldözés folyt, a hatvanas évek elején már a „marxizmus reneszánszát” prognosztizálta.

Igaz, a „hatvanas évek” valójában 1962–63 körül kezdődött. A kedvező változásokat mindenekelőtt a nagypolitikai alku tette lehetővé: nemzetközi elismerése fejében a Kádár-kormány amnesztiát hirdetett és nagyobb mozgásteret engedélyezett az irodalmi életnek is. A következő években pedig a hatalmi elit (illetve annak egy része) belátta, hogy nemcsak hiábavaló, de értelmetlen is értékrendjét monolitik módon ráerőszakolni a társadalomra; a hatékonyság nem növelhető az érdekeltség figyelembevétele, az utóbbi pedig az autonómia és a pluralizmus valamilyen mértékű biztosítása nélkül. Így vált a hatalom által respektált értéké az intimszféra és a székielem. A szak tudományok talpra állásának megvolt az az előnye is a kormányzat számára, hogy segítette a politikai célok legitimálását, viszont azzal a hátránnyal járt, hogy a tudományos testületek idővel részt kértek a hatalomból.

Immár lehetővé vált az irodalomban hatalom és erkölcs konfliktusának tragikus kimenetelű ábrázolása is, aminek jelentőségét nem csökkenti, hogy a számon kért gesztust az ötvenes évekével egyező értékszempontok művelték. Az íróársadalom véleményformáló személyiségei még ekkor is hittek

abban, hogy az egyéni és a társadalmi boldogulás csak együtt lehetséges, az emberhez méltó élet megteremtéséhez előbb az intézményes feltételeket kell biztosítani – voltaképpen ennek elmulasztását kérték számon az ötvenes években. A politikai konszolidációt szerény mértékű, de jól érzékelhető gazdasági föllendülés követte, aminek további megerősítését ígérte az új gazdasági mechanizmus bevezetésének meghirdetése. A hatvanas évek derekán egyik paradox fejleménye, hogy az írók egy része gyanakodva figyelte a nyugati életeszmény, a „luxus” terjedését, divat lett a „frizsider szocializmus”-t ostromozni.

A hatvanas évek elején–derekán szinte robbanásszerűen tűnt a művek bősége, s az irodalomnak újra volt presztízse az irodalom előtt, méghozzá a hetvenes évekig töretlen presztízse. Korábban csak kivételes történelmi pillanatokban tett szert ekkora elismertségre. Tulajdonképpen a *hatvanas éveket is kivételes történelmi helyzet jellemezte*, amely legalább részben éppen a korábbi korszak elzárkózó és kirekesztő politikája miatt állt elő. Az évekig hallgatásra ítélt alkotók és több írónemzedék szinte egyszerre lépett, léphetett a nyilvánosság elé. Az irodalom társadalmi érdekessége is nagyobb lehetett akkor, amikor az ötvenes években „áltudománnyá” nyilvánított szociológia és pszichológia újraservezése még csak a kezdeteknél tartott. (Fejes Endre 1962-ben megjelent regénye, a *Rozsdatermető* éppen azzal sokkolta a jelszavakhoz szokott olvasókat, hogy olyan munkás- és alkalmazotttrétegek távollatanságáról szólt, mely rétegekre nem volt alkalmazható a „lumpen” kategória, miközben a szociológia még csak a rétegeződésvizsgálatok tervezésénél tartott.) Az irodalom lépéselőnyben volt a többi művészethez képest is, amelyeknek – önállósulásuk érdekében – nemcsak a politikai tabukkal kellett megküzdeniük, hanem az irodalom-központúság hagyományával is.

A kultúrpolitika engedékenységét az is motíválta, hogy belátta: a politikai propagandának sokkal hatékonyabb eszköze a modern tömegmédia, mint a szépirodalom. A magyar filmeknek az évtized közepén-végén aratot sikerei után pedig az is nyilvánvalóvá vált, hogy a politikai rendszer nemzetközi presztízisének növelése sokkal inkább várható a nyelvi korlátoktól mentes művészetektől. A hatvanas évektől – kezdetben lassan, később gyorsuló tempóban – ismét szétnyílt az olló a magas- és a tömegkultúra között. A hatvanas évek vége és a hetvenes évek eleje az olvasáskutatók által visszasírt aranykor, amikor az átlagolvasó főként rangos klasszikus műveket fogyasztott – igaz, nem egészen függetlenül attól, hogy a lektűrök kiadása éppúgy, mint a televíziós adásidő, akkor még erőteljesen korlátozva volt.

Engedtessek meg, hogy saját emlékeimmel is előhozakodjak. 1963-ban felvéltem a budapesti bölcsészkarra. Abban az évben törölték el a szülői foglalkozása szerinti megkülönböztetést, s ezt az első évben még komolyan vették. Következésképp jóval erősebb mezőny jutott be az egyetemre.

Formálisan kevesebb szabadságot élveztünk, mint a mai hallgatók; például nem egyénileg történt a tanrend összeállítása. Ez viszont lehetővé tette, hogy a közös órák során közös feladatokkal szembesülve közösséggé kovácsolódjunk össze, az egyetemi életnek a közösséggé kovácsolódva a központi tervezésnek, de ezen is lehetett segíteni. Másodéves korunktól mi magunk állítottunk össze szeminárium tematikákat, s tanárokat kerestünk, akik nevüket adták hozzá, hogy hivatallossá váljon a dolog. Így kértük fel Török Endrét egy modern drámatörténeti szeminárium, B. Mészáros Vilánt pedig egy Thomas Mann-szeminárium védnökségére. Földes Lászlót, aki politikai gazdaságtant oktatott nekünk, a záró szigorlat után rábeszéltek, hogy csináljunk együtt egy Tőke-szemináriumot, ahol végre komolyan elemezhetjük (a teljes szöveg ismeretében) Marx művének értékeit és korlátait.

Bizonyára a szerencsének is része volt abban, hogy olyan tanárokkal hozott össze a sors, mint Márkus György vagy Németh G. Béla. Márkus újkori filozófiatörténetet adott elő és mágius hatással volt ránk. Félretemetében beszélt (mindig beosztottuk, hogy melyikünk jegyzeteljen, illetve figyeljen, mert a kettő együtt nem ment), közben egyik cigarettáról gyújtott a másikra, elszívott vagy negyvenet egy órán (észre sem véve, hogy cigarettája kialudt-e vagy sem), Voltaire-t idéző mosolyával és lenyűgöző tudásával maga volt a „tisztá ész” magtестesült bizonyítéka. Németh G. Béla szeminárium-vezetőként volt felülmúlhatatlan; diákjait magával egyenrangúként kezelte, s igen jól viselte, ha ellentmondott neki. Amikor a József Attila kései költészetéről írt, később híressé vált tanulmányain dolgozott, előbb a mi szemináriumunkban próbálta ki elemzéseit, s észrevételeink ösztönit érdekelték. Persze az is lehetséges, hogy nekik is szerencséjük volt velünk; például Németh G. Bélára a felettem járó évfolyamok nem figyelték föl igazán.

Nehéz nem nosztalgikusan szólni azokról az évekről, amikor pezsgő élet folyt az Egyetemi Színpadon, telt házak előtt perreget a filmtörténeti sorozatok, és még állóhely sem maradt a *Tűz-tánc* költőinek estjén. Amikor a *Szerelmem, Hiroshima* vagy a *Nagyítás* okozta sokkot legalább egy hétre telt kiheverni. Amikor egyetlen éjszaka alatt kellett egy-egy kölcsön kapott, tiltott könyvet kiolvasni. Akkoriban könnyebb volt bekerülni a különféle értelmiségi körökbe, társaságokba is – ami ugyancsak a hatvanas évek különleges helyzetéből fakadt. A szellemi sorompók lassan, de hihetően kezdtek fölfelé emelkedni, s a tájékozódás és a tájékoztatás ha akadozva is, de lehetővé vált. Akkoriban csaknem mindenki pályakezdő volt, az is, aki újrakezdte a pályát. A konferenciák valójában *önképző alkalmak* voltak, ahol az előadók friss olvasmányélményeiket osztották meg egymással. Ebben a légkörben csaknem minden új könyv és irányzat érdeklődésre tartható számot, a specializációt szolgáló szempontok és ismeretek először csak perifériusan merültek föl. (A hetvenes években azután alapvetően megváltozott a helyzet, a specializálódás folyamata felgyorsult.)

Csupán a példa kedvéért szövegek arról a Szegebről elszármazó baráti körrel, ahová az első között vetődtem. Marticskó József vezetett be, aki az ókori irodalomról tartott előadásokat, s főként azzal imponált előttem, hogy hét évet szánt a *Venus virrasztása* című csodálatos költeménynek az eredetivel vetélkedő színvonalú, zseniális fordítására. Horváth István Károly volt a kör középpontja, de talán nagyobb hatása volt rám a magát nyárszolgának álcázó Suki Bélának, aki a hatvanas évek végén végre megjelentethetett egy válogatást szívszerelme, Kierkegaard írásaiból.

Az egzisztencializmus különben az ötvenes-hatvanas évek fordulóján még szitokszónak számított az éberebb elvtársak ajkán és tollán: az *Iskola a határon* című Ottlik-regényre éppúgy rásütötték e bélyeget, mint a *Rozsdátemetőre*. Köpeczi Béla a Kiadói Főigazgatóság vezetőjeként igyekezett lassítani Beauvoir és Sartre kiadásának ütemét; nem tudhatta, hogy egy évtizeddel később majd fölcsap a francia egzisztencializmus szakértőjének. Ugyanakkor az egzisztencializmus afféle tiltott gyümölcsként még inkább vonzó volt számunkra. Bár nekem például Sartre-rol nem volt túl jó a véleményem, drámáit ijesztően didaktikusnak találtam, s csak a *Szavak* című vallomásregényének hatására kezdtem megbarátkozni vele. Hajdani szellemi boklászásaink jellemzéséről szolgálhat az is, hogy Thomas Mann József-tetralógiáját ijesztően túlírtak találtuk, s regényei közül egyedül *A kiválasztott* tűnt tökéletesnek.

Nyilvánvaló, hogy a kiindulás nyomorúságából fakadt a bőség. Ma már komikusnak tűnhet, hogy milyen problémának rágódunk akkoriban, és hogy egy Garaudy vagy Ernst Fischer fontos szerzőnek számított. A klasszikus német filozófia egyetemi programja Dilthey-vel és Husserlivel végződött. Heidegger csak a láthatáron merült fel. A 20. századi poétikai iskolákból szinte alig ismertünk valakit, az orosz formalistákkal, Jakobsonnal és a francia strukturalizmussal csak egyetemi éveim végén, Roman Ingarden rétegelméletével pedig az egyetem befejezése után ismerkedtem meg. A hazai periodikák közül kizárólag a *Helikonra* és a *Kritikára* számíthattunk, illetve a hatvanas évek első felében meghatározó jelentőségű *Nagyvilágra*.

Hiba volna természetesen lebecsülni e korszak fogalom- és értéktisztázó vitáinak-vitáirainak jelentőségét. Amikor az esztétikában a *realizmus* és a *modernizmus*, az etikában a *felelősség* és a *szabadság*, a történetfilozófiában az *elidegenedés* és az *emberi lényeg* (majd az utóbbit felváltva – Lukács kései esztétikája nyomán – a *nembeliség*) összefüggésének értelmezése, illetve újraértelmezése állt középpontban, tulajdonképpen mindegyik esetben az *autonómia elismertetése volt a tét*. Ám a marxisták „belügyeként”. A marxizmus megújítása éppen annak érdekében történt, hogy erendő történelmi küldetésének megfeleljen, ami viszont megerősítette elitista öntudatát, alapítatlan fölényszeretét. Másképp fogalmazva: az emberiség érdekeire hivatkozva

könnyebb volt elfogadtatni a *tudás* és *alkotás* emancipálásának szükségességét marxista álláspontként, de az volt az ára, hogy a szocialista doktrína érdeke- és értékkijáratító törekvése újabb érveket kapott.

Az ezredfordulóról visszatekintve a hatvanas évtized aligha rendelkezik az aranykor fényével. A művek, amelyekért akkor lelkesedtünk, bizony megfakultak azóta. A magyar szellemi élet – minden pezszegetésével és érdeklődésével egyetemben – végső soron *belterjes tenyészet* volt, beleértve a Budapesti Iskolát is. Belterjessé és provincializmus kellett ahhoz, hogy azt képzelhesse: innen az is láthatóvá válik, ami Nyugaton észrevétlen marad. Emlékszem, hogy milyen megrendítő hatással volt Márkus Györgyre 1967-es amerikai tanulmányútja; ekkor tudatosította azt, hogy a szellemi sorompók még mindig milyen erősek. A prágai tavasznak véget vető internacionalista segítségnyújtás csak nyilvánvalóvá tette a fennálló helyzetet.

A pártállami kultúrpolitika irányzatokat romboló-megszüntető hatása is a hatvanas évekre ért be igazán. Nemcsak a századé, hanem a két háború közötti korszak irodalma is immár történelmi múltta idegenedett. Ez nem jelenti azt, hogy a nagy tradíciókhoz ne lehetett volna kapcsolódni – például nem nehéz kimutatni Csóóri Sándor vonzalmát a népi, Eörsi Istváné a szocialista vagy Orbán Ottóé az újhidas hagyomány iránt. De az ő költői eszmélkedésük centrumában már nem ezek folytathatósága állt, hanem az, hogy valamifajta új jelentést adjanak a „korszerűség” fogalmának. A „létező szocializmus” – akár hívéül szegődtek, akár nem – a maga ideológiájával és gyakorlatával megkerülhetetlen lett számunkra, s óhatatlanul közös karámba terelte őket. (Elmozdulásuk is ehhez képest történt – mint például Csóóri esetében, akit a hatvanas évek derekán Che Guevara példája lelkesített.) Míg a „fényes szelek” nemzedékének költői, Juhász Ferenc és Nagy László még (ha nem is könnyen, de) eredeti műveket hozhattak létre a népi és a szocialista eszméiség társításával, az utánuk fellépő költőnemzedék számára ez az út már zsákutcahoz vezetett.

Elnézést kell kérnem, hogy ennyi időt fordítottam a hatvanas évek kinagyított helyzetképre, de véleményem szerint csak ehhez képest mérhető fel az azóta megtett út.

1968 valódi jelentősége is csak néhány év múlva vált érzékelhetővé. Időbe telt, mire kiderült, hogy a magyar gazdasági reform nem valósítható meg a csehszlovák piac kiesése és a szovjet vezetők fokozódó gyanakvása miatt. 1956 után még lehetett újrakezdeni, a csehszlovákiai bevonulás azonban – melyet Lukács legszűkebb tanítványi köre is elítélt – valóban véget vetett a vérmesebb reményeknek. Nyilvánvaló lett, hogy a pártállami rendszer megreformálása csak szűk határok között lehetséges, mert a Szovjetunió nem engedte veszélyeztetni nagyhatalmi érdekeit. Az illúziót veszített értelmiség távollatlanságérzetét pontosan adják vissza Petri György sorai: „Senki arcára

formált lények, / élünk, s kísérletezünk arccal, / egy világban, mely időtlen időik / képes tengődni az ideiglenességben.” (A felismerés fokozatai, 1970).

1968 ősze igen hamar éreztette hatását a kulturális életben: a Horgas Béla és Levendel Júlia által kezdeményezett és hivatalosan engedélyezett *Eszmélet* című folyóirat végül nem jelenhetett meg. A reformellenes politikuskok térnyerése a hetvenes évek elején mintegy hideghullámként hatott a korábbi politikai enyhülés után. A konzervatív fordulat egyik látványos jele volt, hogy megpróbálták leszámolni a veszedelmesnek ítélt új irányzatokkal – a „divatokkal”, ahogy akkoriban nevezték. Az Akadémia Irodalomtudományi Intézetétől elbitorolt, Pándi Pál szerkesztette *Kritika* című folyóirat 1972-ben keresztes-hadjáratot indított Hankiss Elemér és a strukturalizmus ellen. Ugyancsak 1972-ben tették közzé azt – a pártközpont véleményét képviselő – hivatalos dokumentumot (az irodalom- és művészetkritika helyzetéről), amely szerint fölöttébb helytelen Pilinszky János költészetéről, Konrád György *A látogató* című regényéről vagy Jancsó Miklós filmjeiről ideológiák fenntartások nélkül írni.

Itt csupán néhány jellemző epizódra utalnék. Lukács György halála után – miközben öt kommunista szentnek díktálták ki – tanítványait nemcsak elhallgattatták, hanem kitessékelték állásukból. 1973 őszén államellenes izgatás vádjával állították bíróság elé Haraszti Miklóst; 1974 októberében hasonló gyanú alapján tartóztatták le Konrád Györgyöt és Szelenyi Ivánt (közös művük, *Az értelmiség útja a hatalomhoz* című tudásszociológiai esszé miatt), s bár a vádat el kellett ejteni, a zaklatások elől Szelenyi kivándorolt, Konrád pedig belső emigrációba kényszerült.

Az értelmiség-esszé sorsa tulajdonképpen töményen ironikus, hiszen Konrád és Szelenyi mindenképp a hatvanas évek reményteljes magyarországi fejleményeiből próbált következtetéseket levonni. A „létező szocializmus” hagyományos baloldali kritikáihoz, az „új osztály”-elméletek korábbi változataihoz képest éppen az az eredeti álláspontjukban, hogy nem a bürokráciát, hanem az önálló osztályt nyilvánított értelmiséget jelölte meg a rendszer igazi haszonélvezőjeként. Voltaképp a marxizmus-mannheimi tudásszociológia sémáját követték és kísérelték meg korrigálni. Úgy vélték, a marxizmusnak igaza volt, amikor minden tudás érdek- és értékmeghatározottságát állította, csupán azt az érdeket értelmezte hamisan, amely őt magát létrehívta: a marxizmusban ugyanis nem a proletariátus, hanem az értelmiségi osztály érdekei jutnak elméletileg kifejezésre.

Olyan folyamatot rajzoltak meg, amely szerint a szocializmus első, korai fázisában az értelmiség még csak afféle megtúrt társadalmi kategória ugyan, de a második, posztstálinista szakaszában előbb leplezve, majd egyre nyíltabban a hatalom társtulajdonosa, az ezredvégen várható harmadik etapban pedig már uralkodó osztállyá szerveződve egyedül fogja diktálni a társadalom tennivalóit. A szerzőpáros próféciáját még reményteljesebbé (vagy ha tetszik, még vigasztalanabbá) színezte, hogy az értelmiség vázolt útját nem

kelet-európai külön útként mutatta fel, hanem általánosabb érvényű modellként – arra hivatkozva, hogy az értelmiség Nyugat-Európában is ellenérdekelte a piac és a profit világával szemben.

Az értelmiség-esszé itthoni fogadtatása, pontosabban a hatásos heves reagálása bizonyíthatja azt is, hogy az esszében konceptualizált folyamat megtorpant, de azt is, hogy a dolgok kimondása még nem időszerű. Évekkel később, amikor a reformista hírében álló Pozsgay Imrét egy kötetlen beszélgetés során a Műegyetemen a diákok arról faggatták, hogy miért van indexen az értelmiség-esszé, a politikus azzal vágta ki magát: ő sem érti, hogy miért van indexen, de hát a koncepció teljesen abszurd – s Pozsgay széttárta karját és a plafonra tekintve kérdő módra tért át – valóban az értelmiség volna itt hatalmon? Ugyan, kérem.

Az érem másik oldala, hogy a hatvanas-hetvenes évek fordulóján fellépő ironizmus már úgy lázadt az arctalannak, tudatlannak és öntelnek tudott társadalomba való betagozódás ellen, hogy lézengő-cselligelő hősokeket emelt piederástáira, akik kívül rekednek vagy kívül maradnak az intézményes formákon. Az *individualitás* és a *szabadság* értékei álltak e nemzedék rangsorának csúcán, amelyekért még a marginalizálódást és a devianciát sem tartotta nagy árnak. Így lett a „hobo” életforma (igaz, az amerikai beatirodalom példája is bátorított erre) a kívánság magatartásmoddell. Az *értelmiségi kívülállás* már nem annyira a *kivánság*, mint inkább a *konformista társadalommal szemben jelentett alternatívát*. Például Császár István úgy fogta fel az értelmiségi szerepet, hogy valójában nem lehet társadalmi kategória, hiszen nem a diploma teszi az értelmiségit, hanem a tehetség, az originalitás. Ebből a nézőpontból nemcsak az 1949 utáni „botcsinálta” értelmiség tűnt ellenszenvessnek, hanem a korábbról örökölt, kiüresedett kultúrúji értelmiség is.

Az egyéniség korabeli kultuszát jól érzékelteti Nádas Péter *A bárány* című, 1968-as elbeszéléseinek alábbi részlete: „Számos véletlen és évek múlásának összejatszása kellett ahhoz, hogy megértsem, milyen helyrehozhatatlan tragédiához vezethet, ha nem vagyunk képesek elfogadni a természet törvényeit, nevezetesen az ember tiúkszerúségét. Ha fel akarjuk oldani az egyént a közösségben. Az egyéniséget olyan közösségben, amely nem áll egyéniségekből.”

A konzervatív ellentámadás kifulladás az évtized derekára. Ebben az is szerepet játszott, hogy a politikai vezetés maga is megosztott volt: a reformok hívei és ellenfelei egyaránt képviselve voltak a legmagasabb állami és pártfórumokon. A működőképesség érdekében vigyázni kellett az ország nemzetközi presztízsére, s a „legvidámabb szocialista barakk” félhivatalosan terjesztett imázsa nem engedte a rendőri reflexek túlzott érvényesülését. (Az évtized második felében már az is megütököztetett, ha egy-egy élesebb hangú kritika jelent meg Weöres Sándorról vagy Mészöly Miklósról.) A

nyugatról érkező eszméket nem lehetett visszafordítani a határon, s így a politika nem akadályozhatta meg sem a tájékozódás, sem az adaptálás további expanzióját. Az évtized konzervatív nyitánya utóbb alkalmi kilengésnek nyilvánítható. Egy 1980-ban tartott tanácskozáson az ifjú írónemzedék már úgy búcsúztatta a hetvenes éveket, mint a hatvanas évtized „baloldali szertelenségeitől” megcsömörített, „szelíd” és „unalmas” korszakot.

Az irodalmi élet ellenőrzésében érdekelt politikai vezetés képtelen volt megbirkózni az új helyzettel. Érvényben volt ugyan a hivatalos kánon, de egyre kevesebben azonosultak vele. S mellette halgatólagosan léteztek, sőt a kiadói szerkesztőségekben és a gimnáziumi magyarázókon képviselve voltak az attól különböző „magánrangsorok” is, amelyek együtt bőven kitétek volna egy új nemzeti kánon, ha annak intézményes feltételeivel rendelkeztek volna. Akkoriban az irodalmi műhelyek többsége nem is törekedett nagyobb legitimításra, sőt a legitimítás egyenesen pejoratív valami volt a szemükben. Így is pontosan lehetett tudni az egyes életművek napi árfolyamának alakulását, például a *Nyugat* nagy nemzedékéből Babits és még inkább Kosztolányi meredeken föléli a presztízsét, az élők közül Pilinszky vagy Ottlik fokozott megbecsülését.

A szépirodalom iránti érdeklődés érzékelhetően visszaesett, az évtized közepére a szakkönyvek és a lektűrök kiadása messze megelőzte a szépirodalomét. Ekkor már elképzelhetetlen volt, hogy zsúfolásig megtöltsék a közönség a költői est nézőterét. A kritikusok különféle magyarázatokkal próbálkoztak. Könczöl Csaba 1975-ben abban látta a fő okot, hogy a dolgok felszínre mögé hatoló költészet alapélménye lett a lét kiüresedése, ami óhatatlanul szembeállított a maga boldogulását preferáló – az irodalom által kisszerűnek nyilvánított – közönséggel, így pedig nincs meg a korábban fennálló kölcsönös érdekelttség. Az alkotók előtt olyan véletles utak kínálkoznak lehetőségek, hogy vagy (mint Juhász Ferenc) a való világ teljes pusztulása utánra próbál emigrálni, ott kezdve újra asszonyával a félsikerült teremtés korrekcióját, vagy (mint Tandori Dezso) belesimul a világ sivar szürkéségébe, ha már rajta kívül nem létezik másik világ.

A hetvenes évek eleji hideghullám csak átmenetileg tudta megtörni az új irányzatok jelentkezését. Ugyanakkor súlypontváltás következett be a költői diszciplínákban; így váltotta fel a hetvenes évek derekától a filozófiában az önálló elméletalkotást a szaktörténeti kutatás, illetve az irodalomtudományban a műelemzés – aminek megvolt a jó oldala is. Ismét saját példával hozakodnék elő. Pályakezdetűk nemzedéktársaimmal együtt úgy éreztem akkoriban, hogy a mi szakterületünk módszertani szempontból „közös helyzetben” van a történettudománnyal és a nyelvtudománnyal képest. Miközben a velünk egykorú történészek a forrásfeltárást kultiválták a korábban uralkodó, erőltetetten ideologikus koncepciógyártással szemben, a fiatal nyelvészek pedig éppen ellentétes irányba haladtak, tehát elméletek

után érdeklődtek a náluk domináló, apróságokban elvesző esettanulmányokkal szemben, addig az irodalomtudományban mindkét tendencia létezett. A történészek tárgyiasságigénye úgy mutatkozott meg nálunk, mint az irodalmi szöveghez kötődés, a „szoros olvasás” követelménye, a nyelvészek koncepcióigénye pedig úgy, mint a műelemző gyakorlatban érvényesíthető (középfokú) elmélet vagy elméletek kialakításának szükségessége. Mindenekelőtt a 20. századi poétikai iskolákkal való ismerkedés volt döntő hatással eszméinkedésünkre és segített a közös nyelv megtalálásában.

A pluralizálódás korábban viszonylag lassú folyamata a hetvenes évek második felében felgyorsult. Kivált az új nemzedék látásmódjára volt jellemző a hivatalos értékrend megkérdőjelezése és a valóság fogalmának relativizálása. „Ha eljön az ideje, a rosszponctoktól se félj – intette magát (és az olvasót) Esterházy Péter novellájának *Hápai vizeken ne kalózkodj!*, 1976) pincér hőse. – Mindig biztatsz: hátha három rosszponct egy jóponct.” Ennek hátterében jóval általánosabb értékbizonytalanság húzódtott; voltaképpen a hivatalos normák tagadásának sem volt már túl sok értelme, mivel a hivatalosság sem vette komolyan saját normáit. A szocializmus elveiben hinni immár kapitális ostobaságnak számított.

A hetvenes évek derekán induló írónemzedék szakított a marginalizálódás eszményítésével, újra a társadalmi beilleszkedés esélyeit kereste, gondosan mérlegelve, hogy miért végződik az csaknem mindig kudarccal. *Nemcsak a hatalom, hanem a társadalom is számon kérte a család, a nemzet és a vallás hagyományos értékeit*, nem riadva vissza a kétféle tradíció (az ötvenes évek előtti és az ötvenes évek immár ugyancsak hagyománnyá vált értékrendjének) szembeállításától. E nemzedék semmitől sem viszolygott annyira, mint a paternalizmustól, amely infantilizálja az embereket. *Nemcsak a beosztott tűnt infantilnak, hanem a vezető is az*, mert bár döntési helyzetbe került, de döntését nem kellett vállalnia a felelősséget. Kérdésessé vált, hogy lehetséges-e felnőtte válni egy olyan társadalomban, amely nem képes felnőni.

A beatzenén iskolázott nemzedék szemében a *nép-nemzeti hagyomány* is paternalista kövületnek számított. Esterházy Péter méltán ironizált Veres Péter ismert meghatározása fölött: „S menyugtatóbb, ha bizony az író nem népben-nemzetben gondolkodik, hanem alanyban-állítványban. Hanem mert ha egy kicsit is jó, akkor úgyis nyakig az egészben, ha meg kicsit se jó, akkor hiába mondja: csak cifrázza... A hazaszeretet minőség kérdése.” (*Kis magyar pornográfia*, 1983)

Kétségtelen, a nyolcvanas évek egyik legfontosabb értelmiségtörténeti fejleménye a demokratikus ellenzék színre lépése. Nevelő és erjesztő hatását aligha lehet túlértékelni. De a *fő erővonal akkoriban nem a maroknyi politikai ellenzék és a hatalom között húzódtott* (mint ahogy azt utóbb beállítani próbálták), *hanem a reformerők és ellenzőik között*, méghozzá nemcsak a

hatalom sáncain belül, hanem azokon kívül is. Az is tény, hogy a politikai vezetés mindent megtett az ellenék elszigetelésére és marginalizálására, s ha túrérszűkítőbét sérelem érte, ha az általa hallgatólágoosan földállított tabuk (különben egyre inkább zsugorodó) készletéhez nyúltak – mint az a *Tiszatáj* és a *Mozgó Világ* részéről történt – brutálisan járt el. De hozzáténném: a hatalom ekkor már igyekezett kerülni az effajta konfliktushelyzetek kialakulását, s egyik alkalommal sem 6 volt a kezdeményező fél.

Hajlamos vagyok jelképes értelmet tulajdonítani az Irszóvettség 1981. évi közgyűlésének, amikor is a második napon, december 13-án közbeszölt a világtörténelem: Jaruzelsky tábornok államszínének hírére az előző nap még hevesen vitázó magyar írók és politikusok hirtelen készségesek lettek, hogy kompromisszumot kössenek egymással.

Elérkezve a kilencvenes évtized küszöbére, nyilván nekem is a fordulat évenél kellene berekeszteni áttekintésemet (ahogy Huszár Tibor járt el annak idején). Néhány észrevételt mégis megköszönhetek.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a rendszerváltás nem valamifajta belső, organikus fejlődés eredményeként következett be Magyarországon, hanem kívülről „gyűrűzött be”, mint annyi más dolog az olajválságtól a mikroszippek forradalmáig. A hazai értelmiséget is váratlanul és készületlenül érte. Mégsem jött zavarba, hiszen annyit gyorsan felfogott belőle, hogy immár szabadon szólhat. Ám az első évek mómora után fogatkozni kezdett a fórum, ahol megnyilatkozhatott, s idővel nemcsak a szereplési alkalom lett kevesebb, hanem a honorárium is, ha ugyan kifizették.

A derek értelmiségi ismét választót elé került: részt vegyen-e a politikai cirkuszban (amely virágzó üzletág lett), vagy valamifajta tisztos polgári egzisztenciát keressen magának, avagy vállalja az értelmiségi lét emelkedett, ám keserves, más szavakkal: gögös és rögös útját. A nonprofit tevékenység finanszírozását mind a mai napig nem sikerült kielégítő módon megoldani. A különféle tudományok boldogtalan művelői idejük jelentős részét pályázatok gyártására fordítják, s ezek bonyolultsági foka vetekedik Kant nevezetes művével, *A tiszta ész kritikájával*.

Végül azt emelném ki, hogy az országghatárok átjárhatóságával merőben új helyzetbe került a hazai művészet és a tudomány is. Versenyhelyzetben vannak, de átlátható versenyszabályok nélkül. E versengés ugyanis csak részben szellemi, s igen nagy mértékben függ a beruházó tőkeerőtől és a piacot befolyásoló képességtől. Legalább részben az ország nemzetközi presztízsének, azaz végső soron politikai teljesítményének függvényévé vált, hogy mekkora mozgásteret kap a világban – tehát a kultúra még akkor sem szabadul meg a politikától, ha különben erre törekszik.

Némi áttétellel mindez a tudományos gondolkodáson is nyomot hagy. Ismét egy hozzám közeli példával élnek. A magyar irodalomtörténet-írásban

mind a mai napig eleven a pozitívista hagyomány, miközben állandó céltáblája a kritikának. A nyolcvanas években általánosan elfogadottá vált, hogy elméleti pozíció nélkül nem létezik irodalomtörténet-írás sem. A kilencvenes évektől már mi sem látszik egyszerűbbnek, mint új orientációkat keresni. Egyelőre adaptálunk inkább, semmint magunk kreálunk, de itt most nem ennek gondjairól kívánok szólni.

Hanem arról, hogy bár a pozitívizmus formális kortörténeti sémáit elvetve nem nehéz valamifajta problémaközpontú folyamatképet adni, de a problémák kijelölése mindenképpen valamilyen ideológikus nézőpontból fog megtörténni. A pozitívista tradíció szívós továbbélésének pedig egyik forrása éppen az ideológikus nézőpont egyetemes elutasítása. Ahogy a marxizmus kapitalizmuskritikája utóbb elégtelennek bizonyult, a hermeneutika modernitáskritikájáról és a többi (szükségképpen monomániás) elképzelésről is kiderülhet valami hasonló. S ha sikerült kibekkelni a marxizmust és komoly szakmai eredményeket felmutatni – fogalmazódik meg a pozitívista hagyomány oldaláról –, miért ne válhatna be ez a stratégia a jövőben is? Végül is az irányzatok jönnek és mennek, minden csoda három napig tart.

Semmiképp sem kívánok belemerülni ennek a szakmai szempontból feltétlenül fontos dilemmának a taglalásába, csupán jelezni szeretném vele, hogy napjaink sok szempontból kétségtelenül új kontextusában sem zártak le vagy oldódtak meg a korábbi gondok, sőt akad amelyek egyenesen új tápot kaptak. Ám könnyen lehet, hogy éppen ezek miatt a kihívások miatt vonzó értelmiséginek lenni.

Kiss Endre

1968–1989–2000

(Az értelmiség az új baloldal és a neoliberalizmus között)

Az értelmiség történetének, szociológiájának felvázolása az elmúlt korszakban magától értetődően idézi fel mindazokat az óriási módszertani nehézségeket, amelyek a tárgy kivételes komplexitásából mintegy természetesen következnek. Ezért e tanulmány sem kívánhat *monokauzális* magyarázatot adni e történeti-szociológiai folyamatra, amely az értelmiségi tevékenység természete miatt minden egyes elemében a társadalmi *értelemadás* mozzanataival a legszorosabban összefüggésben áll. Sem az itt feltételezett értelmiségi „korszak” tételezése, sem annak sokszoros következményrendszere sem monokauzális magyarázat tehát, ami azt jelentené, hogy e szélsőségesen komplex folyamatok vagy egyes mozzanatok egyedüli és kizárólagos értelmezéseként jelenjen meg. Emellett azt is igen lényegesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy magyarázatikísérletünk semmiféle olyan célzást nem tartalmaz a közvetlen jelen folyamataira nézve, amely kifejtett formában ne jelenne meg gondolatmenetünkben.

Mindez már előrevetíti e szemünkben kivételesen fontos téma rendkívülinek mondható nehézségeit. Egyrészt előttünk áll az a bizonyosság, hogy a már említett szélsőséges komplexitás gyakorlatilag átvezet egyfajta *partatlan-ságba*, amihez a jelen időpontban természetesen még a történeti distancia sem épülhetett ki a megfelelő mértékben. Mindez különlegesen nehéz feltételeket jelent részben az *empirikus kutatás*, részben pedig az *empirikus kutatás elméleti integrálása* számára. Egy ilyen mérvű komplexitás empiria-igénye ugyanis messze túlmegy azon, amit a rendelkezésre álló idő alatt az empirikus kutatás eszköztárával fel lehet tárni.* Az értelmezés másik kivételes nehézsége onnan származik, hogy egy kifejtett és e folyamat valóságos tartalmait feltáró rekonstrukciónak sokszorosán érintenie kell a *politikum* területét. Nos, az 1968 és 1989 közötti időszak értelmiségének történeti és szociológiai rekonstrukciója szinte mindenikből kivált – pozitív vagy negatív – politikai reakciókat is. Mindenkinél lehetnek (és gyakorlatilag *majdnem mindenkinek vannak is*) olyan politikai indíttatásai, amelyek e nagymértékben az értelmiség által meghatározott politika korszaka után az értelmiség és a politika viszonyát a közvetlen politizálás viszonylatában próbálják meghatározni. Igen érdekes met-

* Természetesen tudományelméletileg ez nem rendkívüli állapot, hiszen mind tudományosan, mind teoretikusan le kell írni olyan más tárgyi szférákat is, amelyekre ugyanezek a feltételek vonatkoznak.

szete kérdésseltevésünknek, hogy nincs olyan értelmiség, akinek ne lenne az értelmiség történetéről és szociológiájáról érzelmek, sőt akár indulatokkal teltt saját álláspontja! Ugyanez vonatkozik természetesen a társadalom mindenkor többi rétegére, amelyek számára az értelmiség társadalmi szerepe általában, kiemelt társadalmi szerepe különlegesen is nehezen feldolgozható jelenség.*

Ennek megfelelően szükségszerűen igen komplex alapon nyugodnak az elemzés és értékelés szempontjai, tekintetbe veszik a monokauzális magyarázatoknak nemcsak az aktuális hiányát, de azok elvi lehetetlenségét is, az értelmiséggel kapcsolatos valóságos elvárások és attitűdök teljes skáláját.

A legáltalánosabb szempontok közé tartozik, hogy az értelmiség legújabb kori története és szociológiája ugyan egységes folyamatokat mutat, ezek az egységes folyamatok azonban legalábbis kétszeresen *eltérő* alapzatokon fejthetők csak ki hatásukat. Gyakorlatilag sohasem volt közös alapzat a „Kelet” és „Nyugat” specifikus értelmiségi problematikája, de ugyanilyen hatalmas szakadást jelez Kelet és Nyugat között, immár konkrétan, a létező szocializmus, mind létezésének, mind utóéletének korszakában, hiszen definitíven elképzelhetetlen, hogy az értelmiség történetének és szociológiájának ugyanazon hullámai ne vezettek volna egészen más eredményekhez a létező szocializmus és a nyugati társadalmak egymástól eltérő alapzataira helyezve.

Mindehhez tartozik természetesen a magyar társadalom hagyományos értelmiségfelfogásának rövid felidézése, hiszen az értelmiség 1968 és 1989 közötti történeti, szociológiai és értelemdő útját egy meghatározott és igen specifikus társadalmi horizont előtt kell elvégeznünk, amit nemcsak Kelet és Nyugat, a létező szocializmus és a demokrácia, de a sajátos magyar kulturális hagyományok is meghatároznak. Az újkori értelmiség nagy „elbeszélése”-t mi egy olyan hagyomány oldaláról is szemléljük, amelynek kivételesen határozott és markáns elképzelései vannak a releváns értelmiségi szerepekről. Így elsősorban a maig erőteljesen élő „hősi” – „próféta”, illetve a „szolgáló”, erkölcsi mércéként szolgáló és egyben alkotásaiban kiemelkedő értelmiségi alapideáltípus érdemel különösebb figyelmet.

Ezekben az ideáltípusokban természetesen mindenkor benne volt a szinte emberfeletti eszmény és a megvalósításra legtöbbször korántsem alkalmas valóságos viszonyok kegyetlen konfliktusa, amelynek rendre a tragikus végkifejlet volt a következménye (a hősi típus kódolt immanens önpusztítása, a szolgáló típus ugyanolyan kényszerű kompromisszumai). Nem csoda, ha a (később részletesen kifejtendő) „új osztály”-hoz tartozó értelmiségi csoportok egy nem erkölcsi, de filozófiai értelemben vett cinikus magatartásba menekül-

tek, mely fordulatot egyformán örömmel üdvözölt a visszavonuló pártállam és a feljövő posztmodern gondolkodás.*

Az értelmiségi szerep klasszikus leírásakor célszerű visszanyarodnunk Julien Benda klasszikus alaphangütéséhez, az értelmiség, az írástudók árulásának problematikájához, amelynek elemzésekor kirajzolódnak az értelmiség pozitív meghatározásainak korvonalai. Ebben a modern értelmiségi sajátos társadalmi érvényű erkölcsi-intellektuális attitűd hordozója, amely az értelmiség saját, *eredeti* tevékenységének immanens etosán és szellemén alapul, legitimitását eredetileg innen nyeri, de túlmegy azon, amivel egyben erkölcsi karakterű, nembeli össz-társadalmi felelősséget is vállal, amely felelősség adott helyzetekben politikai és egzisztenciális kockázatot jelent. Felelőssége olyan kérdésekre és területekre vonatkozik elsősorban, amely még differenciált társadalmi funkciók és érdekcsoportok által nincs lefedve, látványos példáját szolgáltatván ezzel is a klasszikus értelmiség (később még érintendő) meghatározó *helyettesítési* funkcióinak.

Ilyen keretek között vizsgálhatjuk az értelmiség történeti és szociológiai útját 1968 és 1989 között. E korszak legszembeeszköbbsé sajátossága, hogy mind kezdetét, mind végét az értelmiség sajátos és történelmileg, ha nem éppen világtörténetileg győztes mozgalmi vezették be: 1968-ban a *neomarkista színezetű új baloldal nehezen definiálható „kulturforradalma”-t*, majd 1989 *neoliberális színezetű, emberi jogi alapozású forradalmát, amely a létező szocializmus végéhez vezetett.*

Mindkét hatalmas mozgalom joggal nevezhető a modern értelmiség művének, diadalának. Ha azonban nem hagyjuk magunkat a látszatok és a köznyelv révén félrevezetni, nyomban emlékeztetnünk kell a modern értelmiség sajátos *helyettesítési* funkciójára. Ez a helyettesítési funkció jól ismert, nemcsak felismerjük, de nagy történelmi fordulópontok esetén tömegesen gyakorolni is tudjuk, miközben konkrét és célra irányított elméleti vizsgálata mind a mai napig elmaradt. A nagy történelmi átmenetek mechanizmusa ez voltaképpen, amikor hirtelen egy sor új csoport és szerep *lenne* szükséges, olyan szerepek, amelyeket a társadalmi formációkba mélyebben beépített társadalmi csoportok nem képesek végrehajtani, mivel nem képesek a felgyorsult eseményeknek megfelelően átrendezni társadalmi feladataikat és kötelezettségeiket.** Így az 1989-es rendszerváltás kezdetén feltűnhetett hogy nemcsak minden szereplője értelmiségi, de a legtöbb történetész (még azokat is történetésnek nevezte a kezdetben még gyakorlatlan média, akik nem voltak azok, később ilyen univerzális értelmiségi címmé vált a szociológus, majd még később a politológus).

* Ez egyben igazolhatja, milyen nagyságrendű eltérésekben jelenhetett meg ugyanaz a tendencia Keleten és Nyugaton.

** Ez egyénekre természetesen nem vonatkozik.

* Alapvetően a tudástöke nyílt megjelenésére való, lélektani sok szempontból érthető negatívnak mondható reakciókra gondolunk.

Az 1968-as folyamatban részt vevő értelmiség történetileg és szociológiai-lag már egy sor olyan új tulajdonsággal is rendelkezik, amelyek a harmincas években még alig léteztek, így – amint bővítetten kifejtjük majd – ez az értelmiség erős réteg, sőt osztály volt már, amelynek egyénei állandó, feszített versenyben állnak, erős teljesítménykényszer alatt, a politikai osztályokkal szinte mindig leplezetten konfliktusban, sőt mindezekben még túlménend, állandóan és sokszorososan újatermelt állapotban, azaz évenként erőteljesen szaporodó riválisokkal az egymást gyorsan váltó tudományos paradigmák állandó versenyében.

Ezek tehát azok a legáltalánosabb előfeltételek, amelyek előtt azután az értelmiség mai, aktuális horizontja is kirajzolódik. A ma kérdése nyilván nem egyszerűsíthető le győzelem vagy vereség kérdésére, de ez a szempont mégsem nélkülözhető a mostani helyzet rekonstrukciójakor. Az értelmiség ugyanis a kilencvenes években vált „győztes” osztályból „vesztes” réteggé. Minden más társadalmi csoporthoz, ha tesszük, osztályhoz képest ő volt az elmúlt harminc év győztese, messzemenő individuális érvénnyel és érdekelttséggel is. E győzelem egyik összetevője és egyben mutatója volt az értelmiség kivételes és szélsőséges legitimáció-akkumulációja. Amint erre egy ízben még vissza kell térnünk, a klasszikus értelmiségi magatartás ötvözni tudta az intellektuális kompetenciát, a politikai-erkölcsi relevanciát és a mediális jelenlét lehetőségét. A legitimációk ilyen halmozása azonban klasszikus csapdához vezethet, elvezethet, vagy úgy, hogy a csoport legitimítása szűnik meg egy csapásra, és ez magával rántja az értékek legitimációját is, vagy pedig megfordítva, az értékek használnak el (adott esetben akár sikeres pályát is tudhatja magukénak), s ez rántja magával az értékeket addig akkumuláló közös hordozót.* A szóban forgó elmúlt két évtizedre elmondható, hogy az értelmiség sikeres volt, de azt is, hogy a siker értelmiségi jelmezt öltött. Az olyan norma- és mintaadó attitűdök, mint a média és a filmipar sztárjai, sorra értelmiségi maszkot öltöttek, ugyanígy tettek a politikusok is. Alig hihető módon például a búcsúzó magyar pártállam politikai osztályának nemcsak külső attitűdjei váltak értelmiségivé, de tekintélyes számú tudományos fokozat is jelezte, hogy megértették az új idők szavát. Ebben a szemlélben láthatunk manapság József Attiláról értekező rendőrségi szóvivőt, vagy éppen táncdalszerző dandártábornokot.

A komplexitás és a kutatás ezzel kapcsolatos nagyságrendjének további, rejtett oka az, hogy az értelmiségnek nemcsak a munkájában (a munkamegosztásban elfoglalt helyében), de a szerepében is benne van foglalva az állandó megújulás, ami természetesen nem korlátozódik az intellektuális tartalmak megújítására, de természetesen kiterjed a szociológiai szerepek megújulására is, ami a mintaadás és a szerepek állandó utánzásá miatt nyomban láncreakción keresztül tovább is adódik.

* Ez természetesen klasszikus csapdahelyzetként is felfogható.

Amint erről szó volt és még a későbbiekben is szó lesz, ebben az összefüggésben nemcsak az értelmiségi nemzedékek vesznek át mintákat, de értelmiségi mintákat vettek és vesznek át nem értelmiségi szerepek képviselői is, ami magától értetődően már eleve rendkívüli fontosságúvá avatja az értelmiségi problematikát. A hatvanas évektől ugyanis a fő társadalmi utánzás* már nem a különösebb meghatározásokkal nem rendelkező „felsőbb osztályok” utánzását, de az értelmiségi szerepek utánzását jelentette. A társadalom innovatív megújítása ezzel normalitássá vált, magától értetődővé az innovációk állandó sora, az olyan kiemelkedő szervezők, mint például az osztrák Wolfgang Kraus, erőteljes kivételeknek számítottak, akik a hatvanas és a nyolcvanas évek között folyvást hiányolták a társadalomnak új ötleteket megformáló alkotó értelmiségi tetteket.** És ha az előbb Kelet és Nyugat különbségeiről beszéltünk, világos, hogy mekkora eltérésekkel jelenhetett csak meg ez a gondolatmenet a létező szocializmus világában, mit kellett jelentenie a szférában például annak, hogy az összes társadalmi réteg a szociológiaiag szerződés értelemben az értelmiséget utánozza, vagy éppen a második tétel, hogy a releváns innovációs folyamatok rutintevékenységgé váltak! A realizocialista tragédia az volt, hogy nem láthatták az értelmiségben az egész társadalom megújítóját, hanem a rendszer hatalmi logikája alapján kontrollálhatatlan és egyben mégis szelektíven privilegizálandó réteget láttak benne. Ez a már elemeiben is paradox kiindulópont valóban magyaráz olyan értelmiséghez forduló tendenciákat, amelyek Konrád György és Széchenyi Iván hetvenes évekbeli elképzeléseit alátámasztották, mindamelett ebben a koncepcióban nem jelent meg a hatalmi logika másik arca. Miközben ugyanis megindult az értelmiséggel való (elejétől szelektív) párbeszéd, a másik dimenzióban ugyanakkor megindult a nómenklatúra hatalmas vándorútja is, hogy önmaga váljon minősített értelemdávó, hatalmas mennyiségű diploma és tudományos fokozat jelezte ezt az új irányzatot, amelynek teljes kifutását már nem érthették meg.

A hatvanas évekkel kezdetét vevő specifikus értelmiségi problematika egy az eddigieknél is fundamentálisabb összefüggésben döntően különbözik a korábbi alaphelyzettől. Ez a különbség mind a kérdésfeltevés egyetemes, nemzetközi, történelmi, szociológiai vonatkozásainak megalapozásában, mind a magyar értelmiség útjának megértésében egyaránt döntő. Julien Benda értelmiségi ideáltípusa, amelyik *mutatis mutandis* Sartre és Camus egzisztencializmusában élt legnagyobb kisugárzással tovább, alapvetően az *individuum* volt. Akár elárult valamit, akár nem, akár választotta önmagát, akár nem, mindig egyén volt, *egyéni döntéseit az egyéni autonómia* alapján hozta. Csak

* Tardé és Durkheim szociológiájának szigorú értelmében használjuk az „utánzás” fogalmát.

** A visszapillantás természetesen igazolja, hogy ami magát a szellemi produkciót illeti, Wolfgang Kraus féltelme nem bizonyult alaptalannak.

a hatvanas évektől jelenik meg az értelmiség mint csoport, majd mint osztály, amelynek előjogai és meghatározó mintaadási ereje van már az egyénekkel szemben is, azaz amely már magára vette a továbbra is autonómnak megmaradó értelmiség irányítását. Ez a döntő változás*, amely a 1968 és 1989 értelmiségi narratívumát meghatározza. Ha az elmúlt korszak a győzelmes értelmiség korszaka volt, és a jelen már nem az, akkor ez az egész kérdésről már a csoportban integrált értelmiségi történelme volt. Itt megjelennek természetesen az elitproblema körvonalai is.

1968-tól az intellektuális funkció, a politika és a mediaticizáció közös met-szete kezdte meghatározni az elit vonásait, és ez szociológiailag annál is könnyebben sikerült, mert a csoportokban való megszerveződés nagyobb ütemben tett szert szélesebb, társadalmi jelentőségűre. A legitimációjuk megkumuláló, a helyettesítési funkcióban felnövő, csoportokban konstituált értelmiség láttán alakul ki az a látszat, mintha az értelmiség egyenlő lenne az elitel. Ez az értelmiség egyszerre van az alkotóképes szellemi tőke birtokában, potenciális része a politikának és él benne a médiák világában – azaz minden lényegesebb legitimáció „természetes” birtokában van.

A vélt vagy valóságos elit irányában való mozgásból nő ki azonban a jövő egyik legnagyobb konfliktusa is: az elitte stílizálódó értelmiség eltávolodik saját társadalmi bázisától. Ez a társadalmi bázis az az „új osztály”, amely teljes egészében a jóléti állam, a fogyasztói társadalom és a hatvanas évektől induló szociokulturális fejlődés terméke. Nem az „új osztály” megjelenése hozza létre az új értelmiséget, de az új értelmiség váratlan és hatalmas alapzatra és szövetségesre lel az „új osztály” személyében, akiknek már közvetlenül ő ad min-tát, akit ő szervez új értékek és életformák mentén értelmiségi és előértel-miségi csoporttá.

Az elit felé haladás szélsőségesen kielezi az új osztályban eleve is erőteljesen meglévő individualizálódási tendenciákat, és ezzel részévé is válik az individuum lázadásának most már a jelen körülmények, a szociális állam ellen is.**

Az új osztály alapzatából kinövő, az intellektuális kompetencia, a politikába való konvertálhatóság és a médiaképesség eszközeit egyesítő értelmiség egyik alaptípusa Joschka Fischer, akinek személyében egyébként példászerűen egyesül az elmúlt korszak történelmi misszióinak (1968, 1989) mindkét nagy feladata, az esetében felmutatható személyi kontinuitás demonstratív jelentőségű.

A két nagy feladat egymásra vonatkoztatása gondolatmenetünk legfonto-sabb eredményéhez vezet. 1968, az új értelmiség korszakának bevezetője a neomarxizmus vagy az új baloldal jegyében ment végbe. Ezen irányzatok hatása, függetlenül minden akkori vagy mai politikai beállítódástól, minden

* Természetesen egy sor további jelenségben is testet ölt ez.

** A most már az új viszonyok elleni fellépés az új osztály új baloldal és neoliberalizmus közötti újának talán legfontosabb állomása.

irányban messze túlmint a mozgalmak sokkal inkább keresztmetszetein. Mind konkrét tartalmaiban, mind a szociális minták és értékek (amint látszik, minden esetben az értelmiség javára szolgáló) reformjában átfogó társadalmi modernizációs folyamatot hívott életre.

Ez a folyamat részben az értelmiség műve volt (az adott szellemi keretek között, az adott konstitúciós formákban és a nála jóval szélesebb új osztály hullámain), részben ez a folyamat testesítette meg az értelmiség kiemelkedő korszakát. A korszak vége azonban nemcsak az új baloldal végét, de a neoliberalizmus győzelmét is hozta. A két pólusban rejlő feszültség elsősorban úgy oldható fel, ha megpróbáljuk megállapítani, milyen lényeges vonatkozásokban változtatta meg a megadott konkrét keretek és feltételek között színre lépő új értelmiség a társadalmi status quót.

A neomarxizmus nagy veresége a hetvenes évek közepén nem tüntette el sem az új értelmiséget, sem az az új osztályt, amely az új értelmiség vitalitását a leginkább táplálta. Az új status quo azonban nem engedte, hogy a hagyományos, a radikális, a hidegháborúra emlékeztető régi konzervativizmus vegye át a váratlanul ismét lehetséges antikommunista ideológia szerepét. Eközben az új baloldal távolsága a létező szocializmustól (az idegenség, sőt helyenként az ellenséges viszonya) lehetővé tette, vagy legalábbis nem hiúsította meg, hogy az antikommunista neoliberalizmusba az egykori új baloldal elemei és csoportjai is bekapcsolódjanak, s ezzel fokozza az új értelmiség mint sajátos csoportokból konstituálódó új társadalmi réteg (a nála szélesebb és a neomarxizmus lehenyatlásával ugyancsak nem eltűnő „új osztály” alapzatain) megindult a neoliberalis világkép s egyben a neoliberalis legitimáció felé. Megkönnyítette ezt az átalakulást, hogy amíg az új baloldal magának keresett új társadalmi bázist (hiszen a hagyományos munkásrétegeket meg sem érintette az új baloldal), a neoliberalizmus társadalmi bázisa sok szempontból adott volt (Kelet-Európában magától értetődően, Nyugaton pedig egyszerűen lehetőséget adott az újkonzervativizmus neoliberalizmusként való megújulására, másrészt megadta egy anti-kommunista neoliberalizmus történelmi esélyét, harmadrészt lehetővé tette az új osztály bázisán felemelkedő új értelmiségnek a sajátos értelmiségi funkciók új ideológiai alapzatokon való további gyakorlását, ami, ha tekintetbe vesszük a legitimációk halmozását, nem lehetett szociológiailag közömbös tény). Bár 1989 értelmezése még nincs teljesen elvégezve (Lásd Kiss 2001), annyi bizonyos, hogy ez az átalakulás az 1968-cal kezdődő értelmiségi korszak (egyik) csúcspontja, az addigi sajátos „helyettesítő” funkciók tetőpontja. Ennek az oka politikaiavá vált természetesen, mégis alapvetően szociológiai, kulturális, azaz „helyettesítő”. Az értelmiség mindenkor, úgy is, mint az új osztály reprezentatív része, integrált, civilizatorikus sikereinek csúcspóra került. Az értelmiségi értékrendszer, életmód-misszionálás, az emberi jogi értékrendszer mint konkrét értelmiségi értékrendszer, majd hogyanem teljesen rásimult a nemzetközi politika és nemzetközi nyilvánosság értékrendszerére.

Az új osztály kialakulásának talán legfontosabb következménye (ami lehet helyenként szinonimája az értelmiségnek, de mint láttuk, ez szociológiai nem pontos, legfeljebb úgy, hogy *értelmiségserű* új osztály), hogy minden más osztály helyzetét megváltoztatta. Ez azért alapvető jelentőségű, mert ha nem vennék figyelembe, szélsőségesen túl kellene feszítenünk az értelmiség önmagában értett társadalmi szerepét. Világos azonban, hogy a meghatározó változást szociológiailag az okozta, hogy a legtöbb releváns réteg is alapvető változásokon ment keresztül.

Az új osztály hullámain kialakuló új értelmiség a nem értelmiségi formáció-jú, hagyományos alakzatú középosztályt egy csapásra konzervatívá tette, és csak jóval később váltott ki belőlük elkésett modernizációs gesztusokat. Ugyanígy tette a régi vágású értelmiséget konzervatívá a társadalom szemében, akik nem értik meg az idők szavát. Amint utaltunk rá, a politikai osztályok fiatalabb tagjait elindította egy vélt vagy valóságos mintakövetés, egyenesen asszimiláció felé. Teljes győzelmet aratott a fiatal nemzedékek mintakövetésében, függetlenül minden más meghatározástól, mely krízisbe döntötte a hagyományos nagy intézményeket az egyházaktól a szakszervezetekig, áthátolta a tömegkommunikációt és ezen keresztül a tömegkultúrát.

Hatalmi karakterű intézmények helyett szolgáltató, függőségi karakterű intézmények helyett kooperatív intézményeket hozott létre. A rendőrség egyenesen a média középponti intézménye lett a hihetetlen tömegű bűnügyi produkció következtében. Már az új osztály (s rajta az új értelmiség is) egy sor új társadalmi funkció, státusz és szerep kialakulásával jött létre, reformhegemoniájuk csak tovább erősítette ezt a tendenciát.

Nagyon óvatosan jelezzük, hogy az új osztály/új értelmiség kibontakozásának mozgása összetetlenebb, egy másik döntő mozgással is – még pedig az ipari társadalomnak a posztindusztriális társadalomná való alakulásával. De minden óvatosság mellett és ellenére a mozgások időbeli egybeesése tény, s természetesen az új attitűdök győzelmes terjedése sokszorosan összekapcsolódott a posztindusztrializmus makrotársadalmának új szerkezetével. Bizonyos, hogy az új osztály megszületése nem oka az ipari társadalom posztindusztrializmusba való átmenetének, miközben az is bizonyos, hogy a posztindusztrializmus elősele sem oka az új osztály kialakulásának. Az, amit azonban már ma látni lehet: a kettő egymást kísér, az új osztály kivirágzása és léte, majd létformája egybeesett az ipari társadalomnak a posztindusztriális társadalomba való átmenetével.

Az értelmiségnek e korszak Benda-féle, azaz elsősorban erkölcsi jellegű értelmiségi problémáját, a már említett csoportokban való integrációja határozza meg. A kor értelmisége elsősorban nem autonóm egyen már, de sajátos arculattal és értékrendszerrel rendelkező értelmiségi csoport tagja. Ez szociológiailag lehet akár magától értetődő, semmiféle további magyarázatra nem szoruló tény is, erkölcsileg és értelmiségtörténetileg mégis olyan óriási

változás, amelynek értelmezése bizonyára nem is végezhető még el. Az egyén csak mint az értelmiségi csoport *szóvivője* kerül *értelmiségi-reprezentatív* funkcióba, szelektációja így kettős, erkölcsi felelőssége pedig nem közvetlenül, de csak a csoporton keresztül realizálódhat. Ez adja meg a bendai problematikától való specifikus eltérés nagyságrendjét és tartalmait. A csoportszerveződés, kiegészítve a mediaticációval és más specifikusan aktuális társadalmi vonásokkal, az értelmiségi munkamegosztás és szerepek számos konkrét vonásában is jelentkezik: az *író helyett a rendező, az ideológus helyett a publicista, az autentikus eredeti társadalmi szereplő helyett a mediátor, sőt a populáris műsorvezető* kerül reprezentatív helyzetekbe.

A helyzet meghatározó új elemét jól mutatja, ha az értelmiségi diszkusszió egykor sokat használt egyik fogalmát, a *nonkonformizmust* próbáljuk meg abban érvényesíteni. Az egyén erkölcsi szerepére, felelősségére épített értelmiség-diszkusszió felől nézve az értelmiségi a szónak egy objektív és általános értelmében mindenképpen alapvetően nonkonformista volt, hiszen fenn kellett tartania azt a készséget és akaratát, hogy a maga erkölcsi magaslátáról, az írástudó egyszerű és kivétel nélkül vártjától akár az egész társadalommal, a közízléssel és a közvéleménnyel is szembeforduljon. A csoportban integrált értelmiségi lehet nonkonformista a társadalmi egészszel szemben, de nem lehet nonkonformista magával a csoporttal szemben. Ez döntő változás. A csoport lehet az osztálytársadalommal vagy más irányokkal szemben nonkonformista, de nem lehet bendai értelemben az.

Az új osztály rekonstrukciójára épülő értelmiségi problematikában, azon túl, hogy az egyén-csoport-problémát felvázoltuk, kezdetből fogva döntő módon van jelen 1968 eredendő sokarcúsága és sokjelentésű mivolta.

Amilyen egyértelmű ugyanis egyrészt, hogy az új értelmiségi probléma az új osztályon alapul, és más oldalról, hogy a problematika specifikumát az egyén és csoport új és egymással a legszorosabban összerendezett viszonya teszi ki, annyira egyértelmű a folyamat kezdő és végpontja is. Annak a folyamatnak a kezdetéről és végéről van szó, amit az értelmiség korszakának szeretnénk nevezni.

Ez a kezdő és végpont nem más, mint 1968 és 1989, s ez a neobal (neomarxizmus) és a neoliberalizmus két csúcspontja.

Ákármielyen legyen is ez út, a két pont világos. Az út a neomarxizmus hegemoniájától a neoliberalizmus hegemoniájáig vezetett. Két nagy politikai ellenfértől van szó, de a folyamat egyöntetűsége azt is sejteni engedi, hogy van közöttük átfedés és közösség. A neobal egy része lett neoliberális, miközben a neoliberalizmus sok mindent átvett az újbaldaltól. Ha összevetjük a nagy folyamat kezdő és végpontjával a kezdő- és végpontok vezető tartalmait, láthatjuk, hogy a *jóléti állam* és a *fogyasztói társadalom* bukását izomorf módon igazolja vissza a neomarxizmus leváltása neoliberalizmussal. E képlet mutatja, hogy a változás semmiképpen nem lehetett az új osztály primér szándé-

ka, hiszen bármennyire eltávolodott is saját gyökereitől, ennyire nem akarhatta saját genezise és ideológiai alapja ellen fordulni. A folyamat meghatározó és döntő *külső* okra mutat – s ezt meg is találhatjuk, a neomarxizmus és az új baloldal mögött közvetetten álló sztálinizmus késői leleplezésének problémájában.* A neomarxizmusból a neoliberáliszmusba – ez az értelmiségi csoportok útjának makrofolyamata, az új értelmiség mozgásirányának lényege. Az átmenet mikroszociológiai elemzése megmutatja, hogy amíg 1968 emancipációs programjának egyik fontos támadási iránya az *antiestablishment*-beállítódás volt, azaz *antiestablishment*-szerkezet átfogó emancipációs céllal, s ezért alapvetően ellenkultúra. 1989-nek megmarad az *antiestablishment* – attitűd. Ezt minden további nélkül úgy is lehet interpretálni, mint ami az új osztályra épülő értelmiség két mozgalmában közös. 1989 azonban már nem utópikus karakterű ellenkultúrára épít, de egy konkrét meghatározottságokkal rendelkező doktrinális neoliberáliszmusra. (Lásd Kiss 2000: 227–242)

Mára az új osztály előrehaladó módon szétesett (a neoliberális monetarizmus szétverte a szociális államot, mint az új értelmiség mögött álló új osztály igazi bázisát). Ez a háttér maga, de előtte a tendenciák még nem dőltek el.

Az értelmiségi csoportok létformája alapvetően változatlan, a kilencvenes évek posztkommunista pluralizálódásának megfelelően maguk is plurálisan működnek. Az egyén–csoport-viszony koordinátái nem változtak döntően, ami persze nagyon is meghatározó, hiszen az értelmiség – vélt vagy valóságos módon meghatározó funkciójú osztályként – még ebben a kitüntetett korszakban is csoportjaiban, nem pedig egyéneiben él elsősorban.

Magyarországon az átalakulás egymást váltó *establishment*-jei egyre tudatosabban próbálják újrarendezni az értelmiségi osztály politikailag már amúgy is differenciálódó csoportegzisztenciáját. A finanszírozás új osztályokat vág az értelmiségbe, új osztályokat vág a csoportok és ezen keresztül az egyének közé. Az a nagy kérdés, lehetséges lesz-e ismét megteremteni az értelmiségi felelősség egyéni erkölcsét.

Hivatkozások

Kiss, E. 2000. Neoliberalizmus/neopozitívizmus és posztmodern között. In: *Filozófia az ezredfordulón*. (Szerkesztette: Nyíri Kristóf.) Budapest, valamint az interneten: www.phil.inst.hu

Kiss, E. 2001. A globalizáció társadalomfilozófiájáról. In: *Pro Philosophia*, 2. szám

* Szolzsenyicinnak a hetvenes évekbeli nyugati fogadtatása, a gulag-sokk volt ez a mozzanat.